

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

SİBİR HANLIĞI (1464-1598)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayten ÇELEBİ

Tarih Anabilim Dalı

Genel Türk Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU

HAZİRAN 2019

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

SİBİR HANLIĞI (1464-1598)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayten ÇELEBİ

Tarih Anabilim Dalı

Genel Türk Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU

HAZİRAN 2019

Ayten Gelebi

..... tarafından hazırlanan Sibir Hanlığı (1464-1598)
..... adlı bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak uygun olduğunu
onaylarım.

Prof. Dr. İlyas Kemalçın
Tez Danışmanı
me ef

Bu çalışma, jürimiz tarafından Genel Tez Tarihi Anabilim Dalında
Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. İlyas Kemalçın me ef

Üye : Prof. Dr. Abdulvahap Kara

Üye : Prof. Dr. Ahmet Karlıdere

Üye : _____

Üye : _____

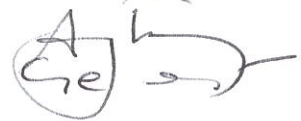
Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi ..... Enstitüsü tez
yazım kurallarına uygundur.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım klavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Ayten Gelebi

Annem'e,

SİBİR HANLIĞI (1464-1598)

ÖZET

Bu çalışmada Sibir Hanlığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar olan gelişmelerle birlikte hanlığın Türk tarihi açısından öneminin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Kaynaklarda Tümen Hanlığı olarak da adlandırılan Sibir Hanlığı'nın coğrafyası Tura, Tobol ve İşim ırmakları arasındaki topraklarla birlikte İrtiş Irmağı ve Baraba bozkırları bölgesini de kapsamaktaydı. 1480 yılında Altın Orda hâkimiyetinden kurtulan Ruslar, Moskova Knezliği çatısı altında birleşerek zamanla güçlendiler. 1552'de Kazan Hanlığı'nın ve 1556'da Astarhan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra benzersiz doğal kaynaklarıyla Sibiry coğrafyasının yolu da artık Ruslara açılmış durumdaydı. Sibir Hanlığı'nda Küçüm Han hüküm sürerken Ruslar Sibir Hanlığı'na ve komşu hanlıklara karşı saldırıya geçtiler.

Sibiry tarihinde ve Rusların Sibiry'yı ele geçirmesinde Türk kökenli Stroganov ailesi önemli rol oynadı. Perm bölgesinde büyük topraklara sahip olan Stroganovlar, başta tuz ve kürk olmak üzere Batı Sibiry'nin doğal zenginliklerine göz diktiler ve 1581'de Yermak Timofeeviç başkanlığındaki Rus Kozak birliğini Sibir Hanı Küçüm'ün üzerine gönderdiler. Ateşli silahlar ve diğer yeni teknolojik imkânlarla sahip olmayan Sibirliler Kozaklarla baş edebilecek durumda değildi. İki yıllık mücadeleden sonra Kozaklar Sibir Hanlığı'nın başkenti Sibir'i ele geçirdi. Sibir Hanlığı'nın sona ermesinden sonra Batı Sibiry'nin Ruslar tarafından ele geçirilişi hızla tamamlandı. Sibiry'nin tamamen zaptı ise 1593-1604 yıllarında gerçekleşti.

ANAHTAR KELİMELELER: Sibir Hanlığı, Küçüm Han, Stroganov Ailesi, Sibiry

SIBIR KHANATE (1464-1598)

ABSTRACT

In this study, it is aimed to evaluate the importance of the khanate in terms of Turkish history with the developments from the establishment of the Sibir Khanate to its collapse.

The geography of Sibir Khanate, which also called as the Tumen Khanate, also included the Irtysh River and the Baraba steppes with the lands between the rivers of Tura, Tobol and Ishim. The Russians, who escaped the domination of the Golden Horde in 1480, united under the leadership of the Principality of Moscow and became stronger over time. After the capture of the Kazan Khanate in 1552 and the capture of the Astarhan Khanate in 1556 by the Russians, the road of Siberian geography was also now open to the Russians with its unique natural resources. While Küçüm Khan reigned in the Siberian Khanate, the Russians attacked the Siberian Khanate and neighboring khanates.

The Stroganov family of Turkish origin played an important role in the history of Siberia and the Russian conquest of Siberia. The Stroganovs, which had large lands in the Perm region, looked at the natural riches of Western Siberia, especially salt and fur, and sent the Russian Kozak garrison under the leadership of Yermak Timofeyevich over Kucum Khan. The Siberians, who lacked firearms and other new technological possibilities, were not in a position to cope with the Kozaks.

After two years of struggle, the Cossacs captured the Siberian capital Sibir. After the end of the Sibir Khanate, the occupation of Western Siberia by the Russians was completed quickly. The conquest of whole Siberia took place in 1593-1604.

KEYWORDS: Sibir Khanate, Kucum Khan, Stroganov Family, Siberia

ÖN SÖZ

Türk tarihi Sibiryada başlar. Yazılı tarih öncesi Türklerle ilişkilendirilen ilk kültür katmanlarına ait arkeolojik buluntulara Güney Sibiryada bölgesinde ulaşılmıştır. Yazılı tarih göz önünde bulundurulduğunda ise Sibiryada tarihini XV.-XVI. yüzyıldan itibaren takip etme şansına sahibiz.

Günümüzde “Türk Dünyası” denildiğinde Sibiryada coğrafyası ve bu coğrafyada yaşayan Türklerin tarihi genellikle gerekli ilgiyi üzerinde toplamaz ve buraya ait Türk tarihinin bahsi kısa bilgilerle geçiştirilir. Bu bağlamda, Türk tarihi açısından son derece önem arz eden Sibiryada coğrafyasının tarihi ve dolayısıyla bu tarihin bir parçasını teşkil eden Sibir Hanlığı ile ilgili müstakil çalışma sayısının ülkemizde oldukça sınırlı olduğu görülür. Bu sınırlılıktan hareketle biz de çalışmamızı Sibir Hanlığı tarihi üzerine yapmaya karar verdik. Ancak yine aynı sınırlılık bu çalışmanın hazırlanması sırasında kaynak sıkıntısı açısından en büyük zorluğu da beraberinde getirdi.

Öncelikle, tez süresince engin bilgi ve tecrübelerini benden esirgemeyen, lisans dönemimden itibaren destek ve yönlendirmelerde bulunan çok değerli hocam Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu'na sonsuz teşekkür ve saygılarımı sunarım. Ayrıca kıymetli bilgi, birikim ve tecrübeleriyle tarih ilmine aşkla bağlanmamı sağlayan Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'ndeki tüm hocalarıma ve bursiyeri olduğum Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederim.

Son olarak, tüm hayatım boyunca beni sürekli destekleyen, güvenlerini hiç esirgemeyen, sonsuz sevgi ve sabırlarıyla beni daima cesaretlendiren aileme ve biricik arkadaşım Kader Çalışkan'a minnet ve şükranlarımı sunarım.

Ayten Çelebi

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	ix
ABSTRACT	xi
İÇİNDEKİLER	xv
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ.....	1
1. SİBİR HANLIĞI ÖNCESİ SİBİRYA	7
1.1 Sibiry Coğrafyası.....	7
1.2 Sibir Adı	10
1.3 Sibir Hanlığı'na Kadar Bölgede Türk Halklarının Varlığı.....	12
1.4 Altın Orda Hanlığı.....	14
1.5 Altın Orda'nın Yıkılması ve Hanlıkların Kurulması.....	19
2. SİBİR HANLIĞI'NIN KURULUŞU VE GELİŞİMİ	24
2.1 Kuruluş Dönemi	24
2.2 Taybuga Han	25
2.3 Mar Han.....	26
2.4 İbak Han	27
2.5 Muhammed Han	29
2.6 Yedigâr Han	30
2.7 Küçüm Han	33
3. RUSLARIN SİBİRYA'DA YAYILMALARI	42
3.1 Kazan ve Astarhan Hanlıklarının Ruslar Tarafından Ele Geçiriliş Süreci.....	42
3.2 Rusların Sibir Hanlığı'na İlgilerinin Başlangıcı ve Sebepleri.....	45
3.3 Sibiryada Rus Yayılmasının Başlangıcı: Stroganov Ailesi.....	51
3.4 Kozaklarla Mücadele ve Hanlığın Yıkılışı.....	58
3.5 Sibiryada Rus Yayılmacılığının Devamı	74
4. SİBİR HANLIĞI'NDA DEVLET TEŞKİLATI VE SOSYO-EKONOMİK HAYAT.....	82
SONUÇ.....	88
KAYNAKÇA	92
EKLER.....	98
ÖZGEÇMİŞ.....	101

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
d.	: Dipnot
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleřtiren
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Günümüzde Rusya sınırları içerisinde kalan ve Türk tarihi açısından çok önemli bir coğrafya olan Sibiryaya uzun dönemler boyunca muhtelif Türk boy ve devletlerinin hâkimiyetinde kaldı.

Bütün dünya tarihini değiştiren Moğol seferlerinin de Sibiryaya tarihine etkisi büyük oldu. Çengiz Han henüz hayattayken imparatorluğunun topraklarını büyük Moğol hanına bağlı kalmak şartıyla oğulları arasında paylaştırmıştı. Kuzeybatı Asya, Güneybatı Sibiryaya ve İdil Bulgar Devleti toprakları Cuci'nin payına düştü. Cuci çok geçmeden ölünce onun oğlu Batu Han önderliğinde geniş bir sahada Altın Orda Devleti kuruldu. Sibiryaya toprakları da böylece Altın Orda Devleti içerisinde yer aldı. Ortaçağ'ın en büyük Türk devletlerinden biri olan Altın Orda Devleti'nin parçalanmasından sonra ise onun yayıldığı geniş coğrafyada çok sayıda hanlık ortaya çıktı. Bunlardan biri de Batı Sibiryaya'da kurulan Sibir Hanlığı'dır.

Çalışmamızın konusunu Sibir Hanlığı'nın kuruluşu, gelişimi ve yıkılışı teşkil etmektedir. "Sibir Hanlığı Öncesi Sibiryaya" adını verdiğimiz birinci bölümde, öncelikle Sibiryaya coğrafyasını değerlendirdik. Bu coğrafyanın iklimi, fizikî şartları, doğal kaynakları hakkında bilgiler vererek tarihî önemine değinmeye çalıştık. Yine bu bölümde Sibir adının anlamı, kökeni üzerinde durduktan sonra Sibir Hanlığı kurulana kadar Sibiryaya'da yaşayan Türk halklarının varlığından bahsettik. Altın Orda Devleti'nin siyasi tarihini ve parçalanma sürecini anlattıktan sonra Altın Orda coğrafyasında kurulan hanlıklara değindik.

Çalışmamızın "Sibir Hanlığı'nın Kuruluşu ve Gelişimi" adlı ikinci bölümünde ilk olarak hanlığın kuruluş sürecini ayrıntılı olarak ele aldık. Daha sonra kronolojik olarak hanlıkta hüküm süren hanlar hakkında bilgi verdik. Bu bölümün sonunda hanlık tarihinde ve Sibiryaya'da İslâmiyet'in yayılmasında büyük öneme sahip Sibir Hanlığı'nın son hanı Küçüm Han hakkında verdiğimiz bilgileri hanlığın yıkılışına kadar olan süreçte değerlendirdik.

“Rusların Sibiryâ’da Yayılmaları” adını verdiğimiz çalışmamızın üçüncü bölümünde, öncelikle Rusların Sibiryâ coğrafyasında ilerlemelerinden önce önlerindeki en büyük engel olan Kazan Hanlığı’nın ve hemen ardından Astarhan Hanlığı’nın Ruslar tarafından ele geçiriliş sürecini değerlendirdik. Daha sonra Rusların Sibiryâ ile ilk münasebetleri, bu coğrafyaya olan ilgilerinin başlangıç ve sebepleri üzerinde durduk. Yine bu bölümde, Sibiryâ’da Rus yayılmasının başlangıç aşamasında çok önemli bir yere sahip olan Stroganov ailesi hakkında bilgi verildikten sonra Stroganovların askerî gücünü teşkil eden Ataman Yermak Timofeeviç önderliğindeki Rus Kozaklarına değinildi. Üçüncü bölümün alt başlıklarında Küçüm Han’ın Yermak ve Kozaklarla mücadelesi, Küçüm Han’ın Ruslar karşısındaki son savaşları ve ölümünü müteakiben Sibir Hanlığı’nın ve Sibiryâ’nın Ruslar tarafından ele geçirilişi anlatıldı.

Çalışmamızın son bölümünü Sibir Hanlığı’nın sosyal ve ekonomik hayatı teşkil etti. Sibir Hanlığı’ndaki yönetim tarzı, nüfus yapısı, etnik unsurlar, üretim ve ticaret faaliyetleri, dinî hayat, ordu düzeni, yaşayış tarzları bu bölümde değindiğimiz konular arasında yer aldı.

Bu çalışmaya karar verdiğimizde, Altın Orda ardılı diğer hanlıklara göre Sibir Hanlığı ile ilgili ülkemizde çok az kaynağın olduğunu kanısına vardık. Ülkemizde Sibir Hanlığı ile ilgili müstakil bir kitap henüz yayımlanmamıştır. Yalnızca Emine Uslu tarafından yazılan 2011 yılına ait yayımlanmamış bir yüksek lisans tezi¹ bulunmaktadır. Bu tez, kaynak sıkıntısı dolayısıyla sınırlı bibliyografyaya sahip bir çalışmadır. 2010’dan sonra konula ilgili yayınların sayısı artmıştır. Çalışmamızı hazırlarken başvurduğumuz yayınların birçoğunu bu tarihten sonra yayımlanan eserler oluşturmaktadır.

Yararlandığımız kaynakların başında Hive Hanı Ebu’l-Gazi Bahadır Han’a ait olan *Türk’ün Soy Ağacı / Türk Şeceresi*² adlı eser gelmektedir. Çağatay Türkçesiyle 1664’te yazılan ve Dr. Rıza Nur tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan esere özellikle Şeyban Han’ın soyu, Küçüm Han’ın soyu ve yurdu hakkındaki bilgiler için başvurduk.

---

1 Emine Uslu, *Sibir Hanlığı’nın Kuruluşu Gelişimi ve Yıkılışı*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2011.

2 Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Türk’ün Soy Ağacı / Türk Şeceresi*, Çev. Rıza Nur, Sad. Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Hadi Atlasî'nin Tatarca olarak kaleme aldığı *Sibir Tarihi*³ adlı eseri gelmektedir. Eser Havare tarafından Türkiye Türkçesine çevrilen eserde Hadi Atlasî, Sibiry coğrafyasında yaşayan Türklerin tarihini, Rusların bölgeyi ele geçirme süreçlerinin sonuna kadar olan dönemde ele almaktadır. Hadi Atlasî; G. F. Miller, İ. E. Fişer, P. İ. Nebolsin gibi tarihçilerin verdiği bilgilerden yararlandığı gibi eserinde anlattığı dönemlere ait bazı mektup ve fermanlara da yer vermiştir. Eser Havare, özel isimlerin yazılışında 1993'te Kazan'da Tataristan Kitap Neşriyatı tarafından yayımlanan *Seber Tarihi-Söyembike-Kazan Hanlığı* adlı eserden faydalandığını belirtmektedir. Biz de bu çalışmayı hazırlarken özel isimleri genel olarak burada kullanıldığı biçimde yazdık. Atlasî, 11 bölümden oluşan bu eserinde öncelikle Turan ve Sibir terimlerini kısaca açıkladıktan sonra Çengiz Han hakkında bilgiler vermektedir. Sibiry tarihinde önemli bir yere sahip olan Kırgızlara da bir bölüm ayıran Atlasî, kronolojik olarak Sibir hanlarından bahsettikten sonra Rusların bölgeye ilk adım atışlarına, Stroganov ailesinin bu olaydaki rolüne değinmektedir. Rus Kozakları ve Ataman Yermak Timofeeviç'e ayrı başlıklar açan Atlasî'nin eserinde en geniş bölümü Küçüm Han ve faaliyetleri oluşturmaktadır. Rusların Sibiry'yı ele geçirmesiyle son bulan eserde harita, resim, fotoğraf gibi görsel unsurlara yer verilmemiştir.

Faydalandığımız bir diğer kaynak 2017 yılında yayımlanan Prof. Dr. İlyas Topsakal'ın yazdığı *Sibiry Tarihi*⁴ adlı eserdir. Sibiry tarihini en eski kültürlerden başlayarak 1917 yılına kadar getirdiği bu eserde yazar, öncelikle Sibiry tarihi hakkında yapılan bilimsel araştırmalara ayrıntılarıyla yer vermekte, bu alandaki ana kaynakları sıralamaktadır. Sibiry coğrafyası, Sibiry'nin eski kültürleri, bu coğrafyada yaşamış olan Türk halkları ile diğer yerli halklar hakkında bilgilere yer verilen eserde Moğollar ve Altın Orda dönemine değinildikten sonra Rusya'nın Batı Sibiry'yı ele geçişi ve Küçüm Han'ın bu dönemdeki mücadelesine değinilmektedir. XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rusların bölgede kurdukları yerleşim birimleri, uyguladıkları politikalar, siyasal ve idarî yapılanmalar, sosyo-kültürel ve dinî hayata dair bilgilerin de bulunduğu esere çalışmamızı hazırlarken sıkça başvurduk.

---

3 Hadi Atlasî, *Sibir Tarihi*, Çev. Eser Havare, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2016.

4 İlyas Topsakal, *Sibiry Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Yine konuyla ilgili yazılar, editörlü kitaplarda yer almaktadır. Bu bağlamda karşımıza çıkan ilk eser *Türk Dünyası El Kitabı*'dır.⁵ İlk baskısı 1976 yılına ait olan eserde Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Temir, Sibir Hanlığı'nın kuruluş, gelişim ve yıkılışını beraber kaleme aldıkları makalede anlatmaktadırlar. Bu makaleye 2015 yılında Akdes Nimet Kurat'ın makalelerinin toplu olarak yayımlandığı eserde⁶ de yer verilmiştir. Benzer şekilde başvurduğumuz makalelerden biri de *Türkler* adlı eserde İlya V. Zaitsev tarafından yazılan "Sibir Hanlığı" makalesidir.⁷ Bundan başka Doç. Dr. Serkan Acar'ın da iki ayrı eserde birer bölüm hâlinde Sibir Hanlığı hakkında yazdığı bilgilerden faydalandık. Bunlar *Doğu Avrupa Türk Tarihi*⁸ ve *Avrasya'nın Sekiz Asrı / Çengizogulları*⁹ adlı eserlerdir. Abdülkadir İnan'ın "Sibirya'da İslamiyet'in Yayılışı"¹⁰ başlıklı makalesi de özellikle Küçüm Han dönemine ve Sibir coğrafyasında İslâm dininin yayılışının önemine vurgu yaparken değerlendirmelerine başvurduğumuz en önemli çalışmalardan biri oldu.

Rusların Sibirya'yla ilişkilerinin ve buraya olan ilgilerinin bölgeyi ele geçirmelerinden çok daha önce başladığına işaret eden bir çalışmaya dikkat çeken Burcu Özdemir'in "Aleksandr Nikolayeviç Radişev ve Sibirya'nın İlhakı Üzerine Kısa Bir Anlatı İsimli Çalışması Hakkında"¹¹ adlı makalesi de konumuzla ilgili birçok ögeyi içermektedir. Stroganov ailesinin faaliyetleri, Rusların Sibirya'ya aşama aşama nüfuz etmeleri, Rus Kozaklarının ve Ataman Yermak Timofeeviç'in bu konudaki rolü, Küçüm Han'ın Kozaklarla mücadelesi, Yermak'ın ölümünden sonra Rusların Sibirya'ya yaptıkları seferler ve gerek istihkâm gerekse de yerleşim amacıyla kurdukları şehirler hakkında detaylı bilgiler veren bir eseri konu etmesi dolayısıyla çalışmamızda istifade ettiğimiz yazılardan biri oldu.

---

5 Akdes Nimet Kurat - Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001, s. 586-604.

6 Akdes Nimet Kurat, *Makaleler I-II-III*, Haz. Nihat Yazılıtaş – Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2015.

7 İlya V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı", *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 813-814.

8 Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2003 s. 781-798.

9 Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 388-406.

10 Abdülkadir İnan, "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1968, s. 332-338.

11 Burcu Özdemir, "Aleksandr Nikolayeviç Radişev ve Sibirya'nın İlhakı Üzerine Kısa Bir Anlatı İsimli Çalışması Hakkında", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 2, İstanbul 2017, s. 363-375.

Mesut Şen'in "Sibirya İsmi'nin Menşei Üzerine"¹² başlıklı yazısı Sibirya isminin kökeni konusunda başvurduğumuz makalelerden biriydi. Sibirya ile kastedilen bölgenin bütün Kuzey Asya'yı kapsadığını, Sibirya isminin Türk topluluklarından biri olan Sabirlerden kalma bir adlandırma olduğunu ve Moğolcadaki "sık orman" manasındaki "sibir" kelimesinden geldiğini ifade ettiği çalışması, özellikle I. Bölüm'de "Sibir Adı"nı incelediğimiz kısımda değerlendirdiğimiz makalelerdendi.

Rusya ve Rusları bir bütün hâlinde inceleyen, ülkemizde günümüze kadar yayımlanmış olan ve çoğunluğunu çeviri eserlerin oluşturduğu Rusya tarihleri de başvurduğumuz önemli yayınlar arasındaydı. Türk Tarih Kurumu tarafından ilk baskısı 1948 yılında yapılan Akdes Nimet Kurat tarafından yazılmış olan *Rusya Tarihi / Başlangıçtan 1917'ye Kadar*¹³ adlı eserden bu yana, bu kapsamda bir eserin ülkemizde hazırlanmamış olması da dikkate değer bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ansiklopedi maddeleri sıkça başvurduğumuz kaynaklar arasında yer aldı. Millî Eğitim Bakanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayımlanan İslâm ansiklopedileri bu bağlamda en sık başvurduğumuz eserler oldu. Ansiklopedileri tararken değerlendirdiğimiz maddelerin başında "Sibir Hanlığı"¹⁴, "Küçüm Han"¹⁵, "Sibir ve İbir"¹⁶, "Ebülhayr Han"¹⁷ gelmektedir.

Çeviri eserler arasında en çok faydalandıklarımızdan biri W. Bruce Lincoln tarafından yazılan "*Vahşi Batı*" *Sibirya ve Ruslar*¹⁸ adlı araştırma eseri oldu. Araştırmacı, çok geniş bir kaynak taramasıyla oluşturduğu eserinde Cengiz Han'ın ortaya çıkışından başlayarak Rusların Sibirya'yı ele geçirip buraya yerleşmesine ve 21. yüzyıla dek Sibirya'daki faaliyetlerine ayrıntılarıyla yer vermektedir. Stroganov

---

12 Mesut Şen, "Sibirya İsmi'nin Menşei Üzerine", *Sibirya Araştırmaları*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Kitapçılık, İstanbul 1997, s. 11-17.

13 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi / Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948.

14 İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, EK-2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 511.

15 Reşid Rahmeti Arat, "Küçüm Han", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 1071-1074; Orhan Doğan, "Küçüm Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 532-533.

16 W. Barthold, "Sibir ve İbir", *İslâm Ansiklopedisi*, X, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 585.

17 Mustafa Budak, "Ebülhayr Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 325-326.

18 W. Bruce Lincoln, "*Vahşi Batı*" *Sibirya ve Ruslar*, Çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1994.

ailesi ve Rus Kozaklarının Sibir Hanlığı'nın ele geçirilmesindeki rollerini anlatırken bu eserden oldukça faydalandık.

Çeviri eserler arasında 2017'de yayımlanan *Atlas Tartarica*¹⁹ adlı eser en çok faydalandığımız çalışmalardan biri oldu. Eserde, Tatar Türklerinin etnik kökenleri, kurdukları devletler, hükümdarları, ekonomik yapıları, kültür ve dinleri, Rusya içindeki durumları ele alınıp kapsamlı olarak anlatılmaktadır. Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu'nun Türkiye Türkçesine kazandırdığı, başlangıçtan günümüze Tatar Türklerinin tarihini harita ve diğer görsel malzemelerin yoğun bir şekilde kullanımıyla anlatan ve ortak Türk tarihine ilişkin unsurlara vurgu yapan bu eser Sibir Hanlığı'na dair de önemli bilgiler içermektedir.

Konumuzla ilgili başvurduğumuz kaynaklardan biri de N. A. Tomilov tarafından yazılan, D. Ahsen Batur'un dilimize çevirdiği Batı Sibirya ovalarında yaşayan Türk dilli halkların etnik tarihinin anlatıldığı *Batı Sibirya Türkleri*²⁰ adlı eserdir.

Rus Türkolog W. Radloff'un (1837-1918) Sibirya'daki Türk boyları hakkında dil, etnografya, folklor, coğrafya ve tarih malzemeleri derlemek amacıyla çıktığı gezilerde topladığı bilgileri aktardığı *Sibirya'dan*²¹ adlı eseri başvurduğumuz temel çalışmalardan biriydi.

Sibir Hanlığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar olan gelişmelerle birlikte hanlığın Türk tarihi açısından öneminin değerlendirilmesini amaçladığımız çalışmamızın bu alandaki eksikliği giderme hususunda katkı sağlamasını umut ediyoruz.

---

19 *Atlas Tartarica*, Çev. İlyas Kemaloğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2017, s. 262-269.

20 N. A. Tomilov, *Batı Sibirya Türkleri*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

21 W. Radloff, *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.

1. SİBİR HANLIĞI ÖNCESİ SİBİRYA

1.1 Sibiry Coğrafyası

Sibiry, Türk tarihi açısından çok önemli bir coğrafyadır. Günümüzde Rusya sınırları içerisinde kalan bu eşsiz ve büyük coğrafya uzun dönemler boyunca muhtelif Türk boy ve devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar erken dönem Türk tarihinin aydınlatılması açısından da büyük önem arz etmektedir. Günümüze kadar yapılan çalışmalar bu coğrafyada tarih öncesi çağlardan itibaren Türklerin var olduğunu açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Bundan dolayı Sibiry coğrafyasını ve buranın tarihsel ve kültürel geçmişini bilmek, Türk tarihi açısından oldukça önemlidir.

Sibiry'yı kabaca Asya kıtasında Ural Dağları'ndan Bering Denizi'ne kadar uzanan 8 bin kilometre genişliğinde bir toprak parçası olarak ifade edebiliriz.²² Sovyetler Birliği'nin % 60'ına denk gelen²³ bu büyük toprak parçası yaklaşık olarak bütün Avrasya'nın dörtte birini kapsar. Yaklaşık olarak 13,1 milyon km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir.²⁴

Sibiry'nin doğal sınırları şöyledir: Kuzeyinde Kuzey Buz Denizi, batısında Ural Dağları, güneyinde Kazakistan, Moğolistan ve Mançurya, doğusunda ise Büyük Okyanus (Pasifik Okyanusu) bulunur. Sibiry'da 30 milyon civarında insan yaşar. Sibiry coğrafik olarak batıdan doğuya üç bölge olarak ayrılabilir: Batı Sibiry, Doğu Sibiry ve Uzak Doğu Rusyası. Ural Dağları'ndan başlayıp Yenisey Irmağı'na kadar olan bölge Batı Sibiry olarak adlandırılır. Doğu Sibiry, Yenisey'den başlayıp Pasifik kıyı şeridi dağlarına kadar olan bölgeyi kapsar. Uzak Doğu Rusyası ise Pasifik Okyanusu'nun kıyı bölgelerini içerir.²⁵

---

22 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. VIII.

23 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 17.

24 Eyüp Bacanlı, "Son Yirmi Yılda Sibiry'deki Türk Halkların Dil Durumları", *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Ed. Hasan Celâl Güzel - Bilgehan Atsız Gökdağ, S. 54, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s. 2077.

25 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 26.

Sibirya'nın kuzeydoğusundaki en uç noktasından Bering Boğazı ile Asya, Alaska'ya yani Kuzey Amerika'ya bağlanır. Sibirya, iklim olarak Kuzey Amerika ve Kuzey Avrupa ile kıyaslanabilse de içerdiği geniş kara parçası sebebiyle genel anlamda daha sert bir iklime sahiptir. Aslında bölge olarak hem ılıman hem de soğuk iklim kuşağı içerisindedir. Ancak Uzak Doğu'daki dağlarla doğudan, Ural Dağları ve Avrupa'daki dağlardan dolayı da batıdan Pasifik'in ılıman etkisine kapalıdır. Aynı şekilde Güney Sibirya'daki yüksek dağlar sebebiyle de güneyden benzer etkiyi alamaz. Yalnızca kuzey için bu durum söz konusu değildir; buradan da soğuk havaya maruz kalır. Kış mevsimi bu sebeplerle bölgede çok zorlu geçer. Buna karşın yaz mevsimi çok kısa bir süre hissedilir ancak oldukça sıcaktır. Yağış miktarı genel olarak çok fazla değilse de güneydeki dağlık bölgeler ve Pasifik Okyanusu kıyıları bu genelleme dışında kalarak yıllık bin milimetre üzerinde yağış alır.²⁶

Genel olarak Batı Sibirya'da kara iklimi hüküm sürer. Yaz ve çok soğuk geçen kış günleri arasındaki sıcaklık farklılığı oldukça yüksektir. Ortalama Ocak ayı sıcaklığı Tomsk'da -20 °C kadardır. Doğu Sibirya arazisi ise çoğunlukla dağlık ve yüksek yaylalıktır. Bu bölgenin iklimi daha da sert ve kuraktır. Bölgenin % 66'sı dağlarla kaplıdır. Kuzeyi tamamen buzlar ve tundra adı verilen yazları kısa süreli yeşeren, 3-5 cm boyunda liken ve otlarla kaplıdır. Güneyinde ise bölgenin % 45'ini kaplayan tayga adı verilen soğuğa dayanıklı iğne yapraklı ormanlar bulunmaktadır. Sıcaklığın -70 C'ye kadar indiği, yaz-kış sıcaklık farkının 100 C'yi bulduğu yerler vardır. Güneydeki göller bölgesinin bir kısmı hariç topraklarının tamamı buzlarla kaplıdır ve topraklar donmuş vaziyettedir. Kuzeyinde ulaşım sadece köpekli kızaklarla yapılabilir. İlimden dolayı nüfus genellikle ülkenin güneyine toplanmıştır. Akarsular bakımından zengindir, Kuzey Buz Denizi'ne dökülen en büyük nehir olan Lena ve diğer su kaynakları yılın büyük bölümünde donmuş vaziyettedirler.²⁷

Sibirya'da çok sayıda ırmak ve göl vardır. En büyük göl olan 1.620 metre derinliğinde ve 636 kilometre uzunluğundaki (Hacim: 23.000 km³) Baykal Gölü'nde dünya içme suyunun beşte biri bulunmaktadır. Sibirya'daki ırmakların boyu, dünyanın çevresini saracak uzunluktadır.²⁸ Sibirya nehirler bölgesidir. Beş büyük ırmak (Ob, Yenisey, Lena, Kolima ve Amur) ve kolları bütün Sibirya'ya yayılır.

---

26 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 28.

27 Mehmet Yılmaz, *Çağdaş Türk Dünyası Tarihi*, Palet Yayınları, Konya 2013, s. 281.

28 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. IX.

Bölge hidroelektrik enerji üretimi açısından Rusya Federasyonu için büyük önem taşımaktadır. Nehir taşımacılığına müsait olan Yenisey Irmağı ulaşım koridoru olarak kullanılmaktadır. Batı ile dengeyi sağlamaya çalışan Rusya Federasyonu'nun Sibirya'nın bu eşsiz zenginliğine sahip olması belki de en büyük avantajıdır.

Fizikî olarak büyüklüğünün yanında kaynak olarak da büyük bir zenginliğe sahip Sibirya, dünyadaki altın ve gümüşün altıda birini, platinin beşte birini, demirin de üçte birini bünyesinde barındırır.²⁹ Rezerv olarak düşünüldüğünde petrol, doğal gaz ve kömür açısından da benzer zenginliktedir.

Rusya Federasyonu'nda çıkarılan elmasın % 90'ı, altının ise yaklaşık % 25'i Doğu Sibirya topraklarından elde edilmektedir. Elmas miktarı dünyada çıkarılan elmasın % 25'ine tekabül etmektedir. Mirnyı'da dünyanın en büyük elmas madeni bulunmaktadır. Petrol, doğalgaz, bakır, gümüş ve kömür de önemli miktarlarda çıkarılmaktadır. Mendelejev tablosundaki bütün elementler bulunmaktadır. Lena kömür havzası 2,1 milyar tonluk rezervi ile Asya'nın en büyüğüdür.³⁰ Uzakdoğu'nun en zengin demir rezervleri de Saha Cumhuriyeti topraklarındadır. Sibirya coğrafyasında kürkçülük önemli bir gelir kaynağıdır. Samur, tilki, ayı, arktik tavşanı, beyaz sincap kürkü için avlanan hayvanlar arasındadır.

Sibirya'nın üçüncü bölümü olan Uzak Doğu Rusyası ise Pasifik Okyanusu'nun kıyısındaki bölgeleri içermektedir. Kuzeyinde Bering Boğazı, güneyinde Kore bulunur. Yaklaşık olarak 4.000 km uzunluğundadır. Burası çoğunlukla muson ikliminin tesiri altındadır. Çukçi Yarımadası ise tipik bir kutup iklimine sahiptir. Bölgeden soğuk Kamçatka okyanus akıntısı geçmektedir.³¹

Sibirya'da kış oldukça sert geçer. Ancak, yaz kısa olsa da çok sıcaktır. Kışları yağış miktarı çok düşüktür ve topraklar da donmuş vaziyettedir ve tarıma uygun değildir. Bölgede bulunan su kaynakları sert iklimi dengeler. Gerçekte Sibirya çok zengin bir bölgedir ve Rusya'nın zenginliğinin % 90'ı bu bölgede bulunmaktadır. Ilıman

---

29 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. IX.

30 İlyas Kemalöglü, "Sibirya ve Kafkasya'daki Özerk Cumhuriyetler ve Doğu Türkistan", *Çağdaş Türk Dünyası*, Ed. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemalöglü, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2014, s. 241; Emin Atasoy, "Saha (Yakutistan), Tıva, Hakasya ve Altay Cumhuriyetlerinin Demografik ve Ekonomik Verilerinin Analizi", *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar, Türkiye ile İlişkiler, Avrasya'da Yeniden Çizilen Sınırlar, İnşa Edilen Kimlikler Projesi*, III. Kitap, Ed. Erhan Büyükkakıncı-Eyüp Bacanlı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 732-733.

31 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 32-33.

kuşağın kuzeyinden kutuplara doğru yaklaşıldıkça ormanların yerini, bodur çalılar ile karayosunları ve likenlerden meydana gelen tundralar alır. Tundralar yılın dörtte üçünden uzun bir süre karlarla örtülü kalır. Bunun için kutup bölgesi dışında yetişen bazı ağaçlara burada ancak bodur çalılar hâlinde rastlanır. Toprak yılın büyük bir bölümünde donmuş olarak bulunur. Yazın toprağın üst kısmının buzları çözülür ve zemin bataklık hâline dönüşür. Taygalar yani iğne yapraklı ormanlar Sibiryâ'nın yarısını oluşturur. Tarih boyunca bu kara parçası burada yaşayanların hayat tarzlarını belirlemiştir. Ancak Sibiryâ topraklarının soğuk ve sert iklimi yerleşimi engellememiştir, birçok kavim ve boy bu topraklarda binlerce yıl yaşamayı başarmıştır.³²

1.2 Sibir Adı

Sibir adının kökeni ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Kaynaklarda bu isme ilk defa Çengiz Han ve Moğol tarihinin en eski kaynağı olan 1240 tarihli *Moğolların Gizli Tarihi*'nde rastlanmaktadır. Burada “Şibir” şeklinde geçer.³³ Eseri Türkçeye çeviren Ahmet Temir'e göre “Şibir”, Tenggis (Baykal) Gölü'nün kuzeybatısında oturan bir halktır.³⁴ N. F. Katanov, “Sibir” kelimesine ilk olarak Reşidüddin'de (1247-1318) rastlandığını, “Sibir” olarak Ural ve Obi nehrinin orta akıntı arasının adlandırıldığını bildirmektedir.³⁵

Sibir ve Sibiryâ adlarının V. yüzyılın ikinci yarısı ile VI. yüzyılın ilk yarısında bölgeden ayrılarak Kafkasların kuzeyinde devlet kuran Sabar Türklerinden geldiği konu ile ilgili bir başka yaygın görüştür.³⁶ Sabarlar çeşitli kaynaklarda Sabar, Sabeir, Saber, S(a)bir, Savır, Sabr, Sebir gibi farklı biçimlerde zikredilmektedir.³⁷ 1320 tarihli bir Fransisken mektubunda ise bu ad “Sibur” biçiminde yazılmıştır. 1367 tarihli Pizzigani kardeşlerin haritasında ve 1375 tarihli Katalan haritasında da benzer

---

32 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 28-29.

33 *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 160.

34 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 272. Abdrasul İsakov'a göre “Şibir” olarak geçen halk “Shih-wei”lerdir. Bkz. Abdrasul İsakov, *Moğol-Kırgız İlişkileri (IX.-XV. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2017, s. 56.

35 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 236; N. F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, Çev. Attila Bağcı, Kömen Yayınları, Konya 2004, s. 95.

36 Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996, s. 77-78; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 586. Ayrıca konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Baştav, “Sabir Türkleri”, *Bellekten*, V /17-18, 1941, s. 53-99.

37 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, 15. Basım, İstanbul 1997, s. 151.

şekilde kaydedilmiştir.³⁸ XIV. yüzyıl İslâm kaynaklarında ise “Bilâd-ı Sibir”, “es-Sibir”, “İbir Sibir” şeklinde ifade edilmiştir.³⁹ Alman seyyah Johannes Schiltberger (1381-1440) ise seyahatnâmesinde “İbissibur” olarak bahsetmiştir.⁴⁰

Türkçe bir sözcük olan “Sabar” kelimesi “sab+ar” (sap+ar=sapmak’tan sapan) şeklinde türemiş olup “sapan, yol değiştiren, başıboş kalan, serbest” manalarına gelmektedir.⁴¹ Kelimenin Moğolcadaki “balta girmemiş sık orman, bataklık yerde sık çalılık” manalarına gelen siber/sibir kelimesinden geldiği yönünde görüşler de vardır.⁴²

“İbir sibir” ikilemesi Moğolcada “fısıldayarak konuşma” anlamındadır. Moğolcada eşsesli üç tane siber / sibir sözcüğünün olduğu söylenmektedir. “İbir sibir” sözcüğü ile bağlantılı olan birincisi Kırgız Türkçesinde “şibir”, Kazak Türkçesinde “sibir” olarak geçerken diğerlerinin anlamları “hafif yağmur” ve yukarıda bahsettiğimiz şekilde “bataklık yerde sık çalılık, dere kenarında fundalık, sık orman” şeklindedir.⁴³ Sibirya’nın coğrafi özellikleri düşünüldüğünde aslında bu son anlamı akla yakın gözükmektedir ve bu görüşte olanları doğrulamaktadır. P. Golden ise Moğolların fethettikleri coğrafyalarda var olan ve süregelen etnonim ve yer adlarını kullandıklarından hareketle bu görüşü olası bulmamaktadır.⁴⁴

W. Radloff, *Sibirya’dan* adlı eserinde Sibir Hanlığı’nın başkenti İsker şehrine Tatarların “Sibir” dediklerini, ancak bunun Tatarca bir kelime olmayıp menşeinin bilinmediğini belirtmektedir. Bu adlandırmanın Küçüm Han’ın devletinin ismini de ifade ettiğine ve Rusların bütün Kuzey Asya düzlüğüne bu adı verdiğine de yine onun eserinde rastlamaktayız.⁴⁵

Konu hakkında ilginç bir görüşü ise Hadî Atlasî, *Sibir Tarihi* adlı eserinde dile getirmektedir. Ona göre bu ad, Tatarcadaki “insansız, sahihsiz, bakıcısız”

---

38 Peter B. Golden, “Sibir”, Çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 11/1, 2011, s. 181.

39 W. Barthold, “Sibir ve İbir”, *İslâm Ansiklopedisi*, X, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 585. Örneğin İbn Fazlullah el-Ömerî’nin *Mesâlikü’l Ebsâr* adlı eserinde “Sibir ve İbir” biçiminde bahsedilmiştir. Bkz. *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Haz. W. De Tiesenhausen, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

40 Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, 3. Basım, İstanbul 1995, s. 90; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, a.g.m., s. 587.

41 İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 151.

42 Mesut Şen, a.g.m., s. 17.

43 Mesut Şen, a.g.m., s. 19-20.

44 Peter B. Golden, “Sibir”, s. 181-182.

45 W. Radloff, a.g.e., s. 136.

anlamındaki “ebil-sebil” sözcüğünden alınmış ve Sibiryâ'nın güneyinde yaşayan Türk boyları, kuzeydeki تنها bölgeleri bu şekilde adlandırmış olmalıdır. Türk boylarıyla münasebette olan halklar da bu isimlendirmeyi Rusya'ya yaymışlardır. Rus tarihçilerin konu ile ilgili görüşlerine de eserinde yer veren Atlasî'nin onlarla hemfikir olduğu görüşlerden biri de başlarda yalnızca kuzey için kullanılan bu ismin Rusların bölgede yayılmasıyla Büyük Okyanus'a kadar ulaştığıdır.⁴⁶ XVII. yüzyıla kadar Sibir olarak anılan bölge ile, İrtiş ve Obi nehirlerinden Ural Dağları'na kadar olan kısım kastediliyordu.⁴⁷

Rus kaynaklarında Sibir adına rastlanmasına dair en erken tarih Hadi Atlasî tarafından 1483 olarak kaydedilse de⁴⁸ Serkan Acar'a göre bu tarihten çok daha önce, Rus yıllıklarında 1406-1407 yılları olayları anlatılırken “Sibir toprakları” şeklinde coğrafi terim olarak Sibir sözcüğüne rastlanılmaktadır.⁴⁹ Sibir Hanlığı'nın kurulmasıyla bölge bugünkü manada coğrafi isim olarak “Sibiryâ” olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Rusların Kazan ve Astarhan hanlıklarını ele geçirdikten sonra Sibir Hanlığı'na da son vermeleriyle birlikte Rus hükümdarlarının unvanları arasına “Sibir hükümdarı” da eklenmişti.⁵⁰

1.3 Sibir Hanlığı'na Kadar Bölgede Türk Halklarının Varlığı

Dünya tarihinin başlangıç noktası olarak kabul edilen M. Ö. 3000'lere gidildiğinde Türk tarihi açısından Sibiryâ'nın çok önemli bir bölge olduğu görülür. Türk tarihi ile ilgili bu döneme ait önemli arkeolojik bulgular Sibiryâ'nın güneyinde ortaya çıkmıştır. Türk tarihinin başlangıcında M. Ö. 3000-1700 tarih aralığında değerlendirilen Afanasyevo kültürünün merkezi Hakasya⁵¹ topraklarıdır. Aynı bölgede daha sonra gelen Andronovo, Karasuk, Tagar, Pazırık kültürleriyle Türk tarihi adım adım takip edilir.⁵²

---

46 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 5-8.

47 Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 586.

48 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 5; Akdes Nimet Kurat - Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 586.

49 Serkan Acar, “Sibir Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 390 (d.7).

50 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 6.

51 Hakasya, Orta Sibiryâ'nın güney kısmında yer alır. Hakasya Cumhuriyeti günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir Türk cumhuriyetidir.

52 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 45-60.

Türklerin kurduğu ilk devlet olarak kabul edilen Asya Hun İmparatorluğu, M. Ö. III. yüzyılda Orta Asya’da ortaya çıktığında zamanla güçlenerek Sibirya topraklarının da büyük bir kısmını bünyesine katmıştı. M. Ö. II. yüzyılda Hunların Orta Asya’daki genişleme döneminde Hunlar İç Asya’dan batıya doğru akın yaparken Türkler Batı Sibirya’ya gelmişlerdir.⁵³ Hunların M. Ö. I. yüzyılın sonunda zayıflama sürecine girerek son bulmasından sonra Türk boyları tekrar bir çatı altında toplanarak Göktürk Kağanlığı’nı⁵⁴ kurmuşlardır. Güney Sibirya (Altay dağlarından Baykal Gölü’ne kadar) V. - X. yüzyıllar boyunca sırasıyla Göktürk, Uygur ve Kırgızların hâkimiyetinde kalmıştır.

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl’a göre ağırlık merkezi Moğolistan olan Göktürk Devleti’nin kurucuları Güney Sibirya bölgesinden çıkmıştır. Bazı Göktürk beylerinin kağanlarla araları açıldığında Güney Sibirya bölgesine çekildikleri görülür. Burası bir sürgün bölgesi gibi görünse de aynı zamanda güç kaybına uğrayan birliklerin saklanıp kendilerini toparladıkları yer konumundadır. Günümüzde Altaylılar, Tuvalılar, Hakaslar ve Şorlar gibi halkların atalarını oluşturan Türk boyları bu dönemde Orta Asya’nın doğusu ve Gobi Çölü’nün kuzeyinden Kingan, Sayan, Altay dağları civarı, Minusinsk Ovası ve Ob Irmağı’nın üst kısımlarına göç etmişlerdi.⁵⁵

Göktürklerin 745’te yıkılmasından sonra Moğolistan bölgesinde hâkimiyeti ele alan Uygurlar, gittikçe güçlenen Kırgız ve Çik gibi Sibirya boylarını da idareleri altında tuttular. Sibirya konar-göçer kavimlerinin birleştiği bir diğer siyasi güç ise Kırgız Kağanlığı olmuştur.⁵⁶ Göktürkler döneminde çok kalabalık olduğu anlaşılan Kırgızlar, Yenisey bölgesinin hâkim unsuruydu.⁵⁷ Kırgızlar 840’ta Uygurları yıldıktan sonra çok geçmeden bölgeye Kitanlar (Kalmuklar) hâkim oldu. İlerleyen dönemlerde bölgede hâkimiyet Moğol, Mançu, Çin ve Ruslar arasında el değiştirse de Türk kavimleri burada varlıklarını daima korumuştur.

X. yüzyıl sonrası Türk tarihinin ağırlık merkezi Ön Asya’ya kayınca Türk toplulukları arasında kopukluklar meydana gelmeye başladı. Bütün dünya tarihini

---

53 Laszlo Rasonyi, *a.g.e.*, s. 119.

54 Göktürkler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

55 Ahmet Taşağıl, “Sibirya Türkleri: Kısa Bir Bakış”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Ed. Hasan Celâl Güzel-Bilgehan Atsız Gökdağ, S. 54, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s. 2074.

56 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 35.

57 Ahmet Taşağıl, “Sibirya Türkleri: Kısa Bir Bakış”, s. 2074.

değiştiren Moğol seferlerinin Türk tarihine de etkisi büyük oldu. Güney Sibirya'daki Türk kökenli topluluklar akrabalarından uzak kaldılar. Bu dönemde Kırgızlar açısından farklı bir durum ortaya çıktı. Onlar aşama aşama önce Cungarya'ya, oradan da bugünkü yurtları olan Tanrı Dağları havalisine göç etmek durumunda kaldılar.⁵⁸ 1207'de Çengiz Han Kırgızları hâkimiyet altına aldıktan sonra oğlu Cuci zamanında Kırgız Devleti'ne son verilmişti. Sibirya toprakları ise Altın Orda Devleti içerisinde yer almıştır.

1.4 Altın Orda Hanlığı

Çengiz Han henüz hayattayken imparatorluğunun topraklarını büyük Moğol hanına bağlı kalmak şartıyla oğulları arasında paylaşmıştı. Moğolistan'ı Tuluy'a; Türkistan'ı (Uygur toprakları, Maveraünnehir ve Harezm) Çağatay'a; Deşt-i Kıpçak,⁵⁹ Kuzeybatı Asya, Güneybatı Sibirya ve İdil Bulgar Devleti topraklarını Cuci'ye tahsis edilmişti.⁶⁰ Dördüncü oğul Ögedey'i ise "Büyük Han" ilan ederek Karakurum'dan Büyük Moğol İmparatorluğu'nu yönetmekle görevlendirmişti. Kumandanlığı ve askerî yetenekleriyle kendini kanıtlayan en büyük oğul Cuci'yi ayrıca "Moğol atlarının basabileceği her yeri fethetme" şartıyla bahsedilen topraklara göndermişti. Ancak Cuci Han çok geçmeden vefat etti (1227).⁶¹

Cuci Han öldükten sonra oğulları Batu ile Orda birbirlerinin lehine taht için feragat edince taht sorunu doğdu. Onlar da bu sorunu çözmek için Çengiz Han'ın huzuruna çıktılar. Çengiz Han Batu için "Altın Busagalı Ak Orda", Orda için de "Gümüş Busagalı Gök Orda"nın kurulmasına karar verdi. Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak Orda'ya (Sol Kol), İdil Boyu ve fethedilmesi kararlaştırılan Batı Deşt-i Kıpçak ise Batu'ya (Sağ Kol) yurt olarak verilmiş oldu.⁶² Bundan sonraki sefer ve fetihlerle Büyük Orda daha da batıya doğru genişledi.

---

58 Ahmet Taşağıl, "Sibirya Türkleri: Kısa Bir Bakış", s. 2074.

59 Dönemin Arap ve Acem kaynaklarında geçen "Deşt-i Kıpçak" (Kıpçak Bozkır) tabiri, sınırları keskin olarak çizilemeye de Dinyeper Irmağı'ndan başlayıp İdil Irmağı'nın doğusuna uzanan bozkır coğrafyasını ifade eder. Bölgedeki nüfusun çoğunluğunu göçebe Kıpçaklar oluşturduğu için bu adla anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2009, s. 36-40.

60 Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Notlandırarak Çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 28.

61 Rızaeddin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 29.

62 Ötemiş Hacı, *Çengiznâme*, Haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009, s. 3; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, s. 24 ve s. 84; İlyas Kamalov,

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun 1229 kurultayında Ural (Yayık) Irmağı'na kadar gidilmesi karara bağlanmıştı. 1232'ye gelindiğinde İdil ve Bulgar şehrine kadar olan topraklar Orda'ya dâhil oldu. 1237 kurultayında ise Don Irmağı ve Karadeniz'in batısındaki toprakların fethi yeni hedefti. Nitekim çok geçmeden bu topraklar da Tuna Irmağı'nın aşağısına kadar Orda topraklarına katıldı. Batu Han zamanında devletin batısı Bulgar Krallığı'na, doğusu Harezm'e uzanıyordu. Kuzeyde direnci kırılmış Rusya bulunurken, güney sınırını Kırım ve Kuzey Kafkasya teşkil ediyordu.⁶³

Batu Han 1255 yılında ölünce yerine oğlu Sartak geçti. Bu arada Büyük Moğol İmparatorluğu Hanı Mönge, Çin seferi ve Yakın Doğu'nun fethi için askere ihtiyaç duyunca ve vergi toplamak amacıyla 1252'de imparatorluğun tamamında nüfus sayımının yapılmasına yönelik emir verdi.⁶⁴ Fethedilen bütün topraklara bağlı halkları vergiye bağlayan hanlar, vergilerin toplanmasına özel önem veriyor ve bu amaçla vergi memurları görevlendiriyorlardı. Sartak Han 1256'da öldü, Ulagçı Altın Orda'nın yeni hanı oldu. 1257-1259 yılları arasında fethedilen topraklardaki halkların vergilerini düzenli ödemelerini sağlamak için bir nüfus sayımı daha yapıldı.⁶⁵ Bunun yanında askerî sistem düzenlenerek onlu birlikler meydana getirildi.⁶⁶

1258'de Ulagçı Han'ın ölümünden sonra Batu'nun kardeşi Berke, Altın Orda'nın yeni hanı oldu.⁶⁷ Berke Han, İslâmiyet'i kabul eden ilk Altın Orda hanı oldu.⁶⁸

Berke Han'dan sonra Altın Orda'da taht Mengü Timur'un oldu (1266-1280). Bu dönemde öne çıkan gelişmelerden biri ilk olarak Berke döneminde de var olan ve İran Moğolları (İlhanlılar) ile yapılan savaşta tümen beyi olarak görev yapan Nogay adlı emîrin ön plana çıkması ve sonrasında 40 yıl süreyle Altın Orda siyasetinde önemli rol oynamasıdır. Nogay, Berke Han'ın Hülagu ile yaptığı savaşlarda

---

“Toktamış Han ve Altın Orda'nın Parçalanmasındaki İlk Adımlar”, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 102.

63 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 177.

64 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 186.

65 Alfred Halikov, “Altın Orda Devleti Tarihi”, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 73.

66 Alfred Halikov, “Altın Orda Devleti Tarihi”, s. 73; George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 187.

67 Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 128.

68 A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 45; George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 202.

askerlikteki başarıları ile ön plana çıkmıştı. Onunla birlikte karşımıza çıkan ve sonraki dönemlerde de etkili olan, Çengiz soyundan gelmedikleri için han olamayan güçlü emîrlerin nüfuzu birçok siyasi karışıklığa yol açmış, hanlar emîrlerin tahakkümü altında kukla durumuna düşmüş ve bu durum devletin çökmesine neden olan sebeplerden birini teşkil etmiştir.⁶⁹ Mengü Timur döneminde ayrıca Altın Orda, Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan bağımsız olmuştur.

Mengü Timur'dan sonra Altın Orda tahtına sırayla Tuda Mengü (1280-1287), Tula Buga (1287-1290) ve Tokta Han (1290-1312) çıktılar. Tokta Han'ın hâkimiyetinin ilk yıllarında Emîr Nogay devlet işlerine karışmaya devam etti. Tokta Han onunla giriştiği mücadeleden galip çıktıktan ve ancak onun ölümünden sonra bağımsız kararlar alabilmiştir. Tokta Han'ın onunla mücadelesi tahta çıktıktan ancak on yıl sonra ikisi arasında Terek Irmağı yakınında yapılan savaşı kazanmasıyla son buldu. Bu savaşta esir düşen Nogay bir Rus askeri tarafından kafası kesilerek öldürüldü (1299).⁷⁰ Emîr Nogay'ın adı öldükten sonra da yaşamış, ona tâbi Mangıt kabilesi boyları “Nogaylar” olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁷¹

Tokta Han zamanında idarî ve askerî sistem düzene girip üretim artarken devlet sosyal olarak da güçlendi. Onun zamanında elde edilen bu güç, kendisinden sonra tahta çıkan yeğeni Özbek Han'ın (1312-1340) dönemine de yansıdı. Nitekim Altın Orda en parlak dönemlerinden birini bu han zamanında geçirdi. Bu dönemde İslâmlaşma süreci hızlandı, İslâmiyet devletin resmî dini hâline geldi.⁷²

Özbek Han'ın ölümünden sonra devlet yavaş yavaş gücünü kaybetmeye, oğlu Canibek Han zamanında (1342-1357) ise ilk bozulma emareleri görülmeye başladı.

Canibek Han'dan sonra Altın Orda tahtına çıkan Berdibek Han (1357-1361) babası ve 12 kardeşi de dâhil olmak üzere bütün akrabalarını öldürttü. Bu durum doğal olarak hoşnutsuzluğa yol açtı ve taht için ona karşı birçok rakip çıktı; neticede 20 yıl

---

69 A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 46.

70 Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 129.

71 Nogaylar, Altın Orda parçalandıktan sonra Mangıt boyu etrafında birleşerek “Nogay Ordası” adıyla bağımsız bir devlet olarak ayrı bir devlet hâline gelmişlerdir. Nogay Ordası'nın sınırları, XV. yüzyılın birinci yarısında İdil'den İrtiş'e ve Hazar Denizi'nden Aral Gölü'ne kadar uzanan sahaları içine almıştır. Bkz. *Türk Dünyası Kültür Atlası - Türk Devlet ve Toplulukları*, Yay. Haz. Ahmet Taşağıl - Aydın Usta, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 268. Nogaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.

72 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 239; Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 130.

kadar sürecek olan fetret devrine girildi. Bazı emirler ellerindeki güçten istifade ederek kendi adamlarını tahta getirip devleti kendi istedikleri gibi yönetme hakkına sahip oluyorlardı. Bu şekilde 1360-1380 yılları arasında 20 han tahta çıkmış oldu.⁷³ Kukla durumundaki bu hanlara karşın devlette gerçek hâkimiyet Mamay Mirza'nın elindeydi. Ancak Urus Han (1361-1380) tahta çıktıktan sonra 1374'te Mamay Mirza'nın etkisi azalmıştır.

Urus Han Altın Orda tahtındayken onun en iyi adamlarından biri Tokul-Hoca'nın torunu Toktamış'tı. Ancak Toktamış tahta göz dikerek kendi hâkimiyet mücadelesi için destek ve yardım almak amacıyla Emîr Timur'a sığındı. Nitekim Emîr Timur'un desteğiyle de Toktamış Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirdi.⁷⁴ Batı Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirmek için ise Mamay Mirza ile karşılaşmak zorundaydı.

1380'de Kulikovskaya Savaşı'nda Ruslara mağlup olan Mamay Mirza, Ruslar üzerine yeni bir sefere hazırlanırken Toktamış'ın üzerine geleceği haberini alınca Rusya seferinden vazgeçti ve Toktamış'ın ordusuyla Kalka Irmağı boyunda savaşmaya karar verdi (1381). Toktamış Han'ın bu savaşı kazanması üzerine Mamay Mirza, Kefe şehrine kaçarak Cenovalılara sığındı. Burada her ne kadar başta iyi karşılansa da bir müddet sonra Cenovalılar tarafından öldürüldü.⁷⁵ Böylece Toktamış Han, Harezm ve Azerbaycan hariç Altın Orda'nın tamamına hâkim oldu ve fetret devri de bu şekilde sona ermiş oldu.

Hâkimiyetini sağlamlaştıran ve güçlenen Toktamış Han'ın hedefinde artık Harezm ve Azerbaycan vardı. O'nun hamiliği ve desteğiyle Altın Orda tahtını elde etmesine rağmen Toktamış Han, Emîr Timur'un han soyundan gelmemesi gerekçesiyle Harezm ve Azerbaycan'ı kendine bağlama düşüncesindeydi. Bu düşünceyle Tebriz'e sefere çıkan han şehri yağmaladı.⁷⁶ Bu durumu haber alan Emîr Timur bir miktar kuvvetini Toktamış Han üzerine gönderdi. Toktamış Han, Derbend'e çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Emîr Timur'un sınır kalesi olan Sabran şehrini kuşattıysa da burayı da ele geçiremedi (1388).⁷⁷ Saldırılarına devam eden Toktamış Han, Otrar yakınlarında Timur'un oğlu Ömer Şeyh'i mağlup ederek bölgedeki şehir ve köyleri yağmaladı. Buhara'ya da göz diken Toktamış Han burayı almaya muvaffak

---

73 İlyas Kamalov, "Toktamış Han ve Altın Orda'nın Parçalanmasındaki İlk Adımlar", s. 103.

74 A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 148.

75 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 314-315.

76 A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 154.

77 A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 155.

olamadı.⁷⁸ Bütün bu olaylardan sonra Timur, onun artık cezalandırılmasının gerekliliğine inanarak Semerkand'a doğru yola çıktı. Ancak buraya ulaştığında Toktamış Han'ın Deşt-i Kıpçak'a dönmüş olduğunu gördü. Ertelenen çarpışma çok geçmeden Kunduzca Irmağı boyunda gerçekleşti (18 Haziran 1391). İkili arasında yapılan savaşta, Timur büyük bir galibiyetle birlikte çok da ganimet elde etti.⁷⁹ Toktamış Han, Timur'la mücadelesinden vazgeçmiyordu, tekrar hazırlık yapmaya başladı ve ordusuyla birlikte Derbend'i geçerek Şirvan'a ulaştı. Bunun üzerine Timur da hazırlıklara girişti ve iki ordu 14 Nisan 1395'te Terek Irmağı boyunda karşılaştı. Timur yine Toktamış Han'ı mağlubiyete uğrattı ve onun peşinden İdil boyundaki Ükek şehrine kadar geldi. Bununla da yetinmeyerek Moskova yakınlarına kadar ordusuyla ilerledi ve geçtiği yerleri yağmaladı. Kuzey Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'ı da aynı akıbete uğrattıktan sonra Semerkand'a döndü.⁸⁰

Timur karşısında alınan bu peşpeşe mağlubiyetler Altın Orda'yı hem askerî hem de ekonomik olarak çok zayıflattı. Bütün büyük ticaret merkezleri Timur tarafından tahrip edildi. Timur'un takip ettiği politikayla ve ticaret güzergâhını değiştirmesiyle Altın Orda'nın Uzak Doğu ile ticaretinin önü kesildi.

Artık iyice güçten düşen Toktamış, Emîr Edigey'in (Edigey Mirza)⁸¹ desteğiyle kendisini han ilan eden Timur Kutluğ'la mücadele etmek durumundaydı. Litvanya Knezi Vitovt ile anlaşarak birlikte bir ordu hazırladılar, ancak bu ordu Emîr Edigey tarafından bozguna uğratıldı.⁸² Bu yenilgiyle birlikte Toktamış, hanlık mücadelesini kaybederek Deşt-i Kıpçak'ın uzak köşelerinde kalan ömrünü tamamladı.⁸³

Toktamış Han ile Altın Orda'nın parlak günlerine döneceği yönünde umutlar yeşerse de onun Timur gibi bir düşmanla baş etmesi mümkün değildi. Kendisiyle birlikte Altın Orda'nın da sonunu bu mücadele hızlandırdı ve Altın Orda parçalanma sürecine girdi. İkili arasında yaşanan mücadelenin yanında birçok faktör de bu

---

78 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 323.

79 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 325-326.

80 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 327-328.

81 Edigey Mirza, Nogaylar tarihinde adı geçen önemli isimlerden biridir. Onun emriyle Nogay kabilelerinin göç ederek siyasi bir oluşum içine girdikleri 1391 tarihi Nogay Ordası'nın kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. Bkz. Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, s. 22.

82 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 333-336. Emîr Edigey ile Toktamış'ın taht mücadelesinin anlatıldığı bir destan mevcuttur. Bu destan için bkz. Mustafa Yıldız, *Nogay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Edige*, Kömen Yayınları, İstanbul 2016.

83 İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya / Rusya Üzerindeki Türk – Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 111.

parçalanmaya zemin hazırlamıştı. Devleti sekteye uğratan fetret dönemleri, emirlerin güçlenerek hanlara itaatsizlikleri ve isyanları, Rusların giderek güçlenmeleri ve buna mukabil alınan Kulikovskaya yenilgisi gibi gelişmeler bu sürece girilmesinde rol oynayan faktörlerdi.⁸⁴

Toktamış Han'dan sonra Altın Orda'da hâkimiyet Edigey Mirza'nın eline geçti. Edigey de Nogay gibi "sözde" hanları tahta çıkararak devlet işlerini idare eden emîrlerden biriydi. Daha Mamay Mirza ve Toktamış hayattayken devlet işlerinde söz sahibi olmaya başlamıştı. Onun döneminde Timur Kutluğ, Şadibek Han, Fuladbek Han ve Timur Han sırayla tahta çıkarak han sıfatını taşıdılar. Gerçekte ise Edigey Mirza kendi kararlarını uygulamaktaydı. Onun döneminde Altın Orda toparlanma sürecine girdi, idarede düzen ve disiplin sağlandı.⁸⁵ Diğer yandan Altın Orda'daki muhalefet grupları Edigey Mirza aleyhine örgütlenmeye başladılar. Bu esnada han ölünce Edigey Mirza'nın icazetiyle tahta Timur Kutluğ'un oğlu Timur çıkarıldı. Ancak bir süre sonra Toktamış Han'ın oğlu Celaledin tahtı eline geçirmeyi başardı (1411), bunun üzerine Edigey Mirza Kırım'a kaçmak zorunda kaldı. Bir süre sonra Toktamış Han'ın oğullarından Kadir Berdi ile İdil Irmağı boyunda yaptığı savaşta esir düşen Edigey Mirza 1419'da vefat etti.⁸⁶

1.5 Altın Orda'nın Yıkılması ve Hanlıkların Kurulması

Edigey Mirza'nın ölümüyle Altın Orda Devleti parçalanma sürecine girdi ve Altın Orda coğrafyasında yeni uluslar ortaya çıktı. Onun ölümünden sonra hanlık için kıyasıya bir mücadele başladı ve çok sayıda Çengizoğlu taht iddiasında bulundu. Bunlardan biri de Uluğ Muhammed Han'dı. Devletin batısına hâkimiyetini kabul ettiren Uluğ Muhammed'e karşın İdil'in aşağı kısımları Toktamış Han'ın oğullarından Kepek'in idaresindeydi. 1422 yılında Uluğ Muhammed, Borak Han'a yenildi ve Litvanya knezine sığındı. Bundan faydalanan rakibi Devlet Berdi, Kırım'ı ele geçirdiyse de Uluğ Muhammed onu oradan uzaklaştırmayı başardı.⁸⁷ Ancak bir süre sonra Uluğ Muhammed, rakiplerinden Küçük Muhammed'in ayaklanmasını bastıramayıp bunun sonucunda onun Altın Orda tahtına çıkmasına engel olamayınca

---

84 İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya / Rusya Üzerindeki Türk – Tatar Etkisi*, s. 111.

85 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 337-338.

86 İlyas Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı / Çengizoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 132.

87 İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya / Rusya Üzerindeki Türk – Tatar Etkisi*, s. 113-114.

Saray'ı terk etmek zorunda kaldı (1437).⁸⁸ Devletin batı kısmının idaresi de artık Seyit Ahmet Han'ın elindeydi.

Altın Orda döneminde Kırım'ın bozkır kesimlerinde Türkler, güneyinde ise Bizans zamanından beri var olan farklı etnik topluluklar yaşıyordu. Cenevizliler burada Kefe merkezli bir ticarî koloni kurdular. Burası zamanla Altın Orda'daki muhalif grupların adeta sığınağı oldu. Uluğ Muhammed de Altın Orda için taht mücadelesi sırasında Kırım'a sığınmış, ancak onun 1427'de tahtı tekrar ele geçirip Saray'a dönmesiyle burada Devlet Berdi hâkimiyet kurmuştu. Uluğ Muhammed rakibi Küçük Muhammed'e yenilip tahtı kaybedince sığındığı yer, yine Kırım oldu. Sonraki dönemde ise Kırım'da tutunamayıp Belev'e yerleşen Uluğ Muhammed Han, burada tahtı yeniden ele geçirmek için hazırlanmak isterken Knez II. Vasiliy'in tepkisiyle karşılaştı. Onları sınırının yanı başında bir tehlike olarak gören Knez, bunun için Uluğ Muhammed'le savaşmayı göze aldı. İkili arasında Belev'de yapılan savaşı Uluğ Muhammed kazandı (1437). Belev'e hâkim olan Han, düşman toprağında kalmak istemediğinden yanındakilerle birlikte Orta İdil boyundaki Eski Bulgar şehrine gitmeye karar verdi. Burada bağımsız bir devlet kurma fikrini fiiliyata geçirmek istiyordu. Bunu da eskiden müstakil bir İslâm devleti olan Bulgar Devleti'ni ihya ederek gerçekleştirecekti. Ancak Bulgar şehri 1361'de Altın Orda hanlarından Kutluğ Timur Han'ın ve ardından 1432'de Rus Knezi Fedör Pestriy'in yağmasından sonra harabe hâlini almıştı. Bu şehrin ahalisi yeni bir merkez olarak ön plana çıkan Kazan şehri etrafında toplanmaya başlamıştı. Bundan dolayı Uluğ Muhammed Han'ın payitaht olarak Kazan şehrini seçmesiyle Kazan Hanlığı'nın temelleri de burada atılmış oldu.⁸⁹

Bu sırada Kırım'da Devlet Berdi'nin yeğeni Hacı Giray, Altın Orda'daki bazı önemli komutanlar ve onların hâkim olduğu boyları yanına çekerek güçlenmeyi başardı ve Kırım Hanlığı'nı kurdu. Hanlığın kuruluş tarihi ile ilgili değişik görüşler mevcutsa da

---

88 Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 155.

89 Kazan Hanlığı'nın kuruluş tarihi hakkında tarihçiler farklı görüşler ortaya koymaktadır. Hanlığın kuruluş tarihi genel olarak 1437 yılı kabul edilse de Uluğ Muhammed'in oğlu Mahmutek'in tahta oturduğu 1445 yılı kabul eden tarihçiler de vardır. Bununla birlikte hanlığın kuruluşunu 1437 ile 1445 yılları arasında bir "süreç" olarak değerlendiren görüşler de mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshakî, Haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009, s. 6-9; Serkan Acar, "Kazan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 689-690.

1441-1442'de Hacı Giray'ın adına basılan sikkelerin varlığından hanlığın bu tarihlerden bir müddet önce kurulduğu kabul edilmektedir.⁹⁰

Kazan'a hâkim olan Uluğ Muhammed Han (1437-1445) kendini "Taht İli"nin (Saray), yani Altın Orda'nın gerçek mirasçısı olarak görüyordu ve bunun sonucu olarak da Ruslar üzerindeki hâkimiyetin devamını sağlayıp knezleri kendine tâbi kılmak istiyordu. Bu amaçla 1439'da Moskova'ya yaptığı kuşatmadan bir netice elde edemediyse de Ruslara yaptığı saldırılara devam etti ve başarılı seferler gerçekleştirdi. Hatta 1445'te onun oğullarının gerçekleştirdiği bu saldırılardan birinde, Suzdal'da Moskova Knezi II. Vasiliy esir düştü. Bu başarıya rağmen Moskova topraklarında yapılan anlaşma ile birlikte ilerleyişlerini durdurmaları ve Knez II. Vasiliy'i fidye karşılığında⁹¹ salıvermeleri ile Rusya'ya karşı ele geçirilen bu önemli fırsat değerlendirilememiş oldu. Ancak anlaşma yine de önemli maddeler içeriyordu. Anlaşmanın diğer maddelerine göre; Rus şehirlerine Kazanlı vergi memurları gönderilecek, Kazan soylularına bazı Rus şehirlerinin gelir kaynaklarından hisse verilecek, Oka Irmağı kıyısındaki stratejik önemi haiz Meşerskiy Gorodok⁹² şehri hanın oğullarından Kasım'a yurt olarak bırakılacaktı.⁹³

Meşerskiy Gorodok şehrinin Kasım'a bırakılmasıyla Moskova'nın yanı başında bir hanlık daha kurulmuş oluyordu: Kasım Hanlığı. Uluğ Muhammed burayı oğluna tahsis ederek Moskova'yı baskı altında tutmayı amaçlıyordu. Aynı zamanda burada sağlanacak hâkimiyet Kazan Hanlığı'nın batı sınırlarının güvence altına alınması demektir. Hanlığın varlığı bu bölgede İslâmiyet'in yayılması açısından da önem arz etmekteydi. Ancak bu amaçlarla kurulan hanlık, ileriki dönemlerde kuruluş amaçlarının çok dışında gelişen olaylara hizmet edecekti. Zamanla Rus nüfuzu altına

---

90 Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 209; Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 628.

91 Fidyeye miktarı konusu tartışmalıdır. Rus kaynaklarında farklı rakamlardan söz edilir. Bazılarında fidye miktarı belirtilmezken, II. Vasiliy'in "ödeyebileceği kadar" fidye verdiği söylenir. Farklı kaynaklarda 25.000 Ruble, bazılarında altın, gümüş, atlar ve askerî malzemenin 30.000 Ruble, bazılarında ise 200.000 Ruble rakamları verilmekte ise de kesin olan II. Vasiliy'in salıverilmesi karşılığında fidye ödendiğidir. Bkz. Mihail Hudyakov, *a.g.e.*, s. 10; Bulat Rahimzyanov, "Kasım Hanlığı", Çev. Abdrasul İsakov, *Avrasya'nın Sekiz Asrı / Çengizogulları*, Haz. Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 289.

92 Moskova ve Ryazan knezlikleri arasındaki Mişer olarak bilinen bölgede yer alan şehir. Şehrin adı Kasım Han'ın ölümünden sonra ona ithafen Kasımov ya da Kasım olarak anılmakla birlikte Mişer, Şehr-i Mişer, Han-Kirman olarak da kaynaklarda geçmektedir. Bkz. Bulat Rahimzyanov, "Kasım Hanlığı", *a.g.m.*, s. 286.

93 Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 156-158.

giren Kasım Hanlığı, Moskova'nın Kazan Hanlığı üzerine oynadığı oyunların piyonu durumuna gelmiştir.⁹⁴

Altın Orda'daki karışıklıklar ve taht mücadeleleri sırasında Küçük Muhammed'in torunlarından Kasım, 1466'da Nogay mirzalarının desteğiyle Astarhan şehrinde han ilan edildi. Astarhan'dan başka İdil boyundaki Berekzan ve Uslan şehirleri de bu küçük hanlığa bağlı idiler.⁹⁵ Astarhan şehrinin Orta Asya ile Doğu Avrupa arasında önemli ticaret yollarının kavşağında bir ticaret ve konaklama merkezi olması, nispeten küçük bir bölgede kurulmuş olsa da hanlığın önemini arttırıyordu. Önemli bir merkez olması dolayısı ile Altın Orda döneminde Çengizogullarından bazılarının buraya hâkim olmak için mücadele ettiğini görüyoruz. Kırım hanları da Astarhan üzerinde hak iddia etmişler ve burayı ele geçirmek için seferler düzenlemişlerdir.⁹⁶ Hanlığın kurucusu olarak Kasım Han'ın kabul edildiği kaynaklar olduğu gibi ilk han olarak Kasım Han'ın kardeşi Abdülkerim b. Mahmud'un (1502?-1514) gösterildiği kaynaklar da mevcuttur.⁹⁷

Kazan, Kırım ve Kasım hanlıklarının kuruluşundan sonra da Altın Orda parçalanmaya devam etti. 1465 yılında Altın Orda tahtına Ahmed Han çıktı. Ahmed Han, Moskova Knezi III. İvan'ı hâkimiyeti altında tutup vergi ödemeye devam etmesini sağlamak istiyordu. Bu amaçla Lehistan-Litvanya Kralı IV. Kazimir ile anlaştı. 1480'de Ahmed Han Moskova seferine çıktı. Ancak anlaşmalarının aksine IV. Kazimir Ahmed Han'a yardıma gelemedi. Çünkü Kırım Hanı Mengli Giray, Lehistan sınırına kuvvet göndererek bu yardıma mani olmuştu. Mengli Giray bu hamlesinin yanı sıra Saray şehrini de tahrip ettirmişti. Bu haberi alan Ahmed Han, ordusunun da durumu kötüleşmesinin üzerine çekilmek durumunda kaldı. Neticede başarısız olan bu sefer sonucunda 240 yıldır süren Rusya üzerindeki Altın Orda hâkimiyeti de bu şekilde sona ermiş oluyordu. Ahmed Han'ın ölümü de yine bir Çengizoglu'nun eliyle oldu. Tümen Hanı İbak, kin güttüğü Ahmed Han'ı Moskova

---

94 Daha geniş bilgi için bkz. Serkan Acar, *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

95 Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 274.

96 Serkan Acar, "Astarhan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 773. Kuruluş tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlya Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", Çev. İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı / Çengizogulları*, Haz. Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 374-376.

97 İlya V. Zaitsev, "Astrahan Hanlığı", *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 788.

seferinden geri çekilip Don kıyısında kışladığı sırada ani bir baskınla gece çadırında öldürdü (1481).⁹⁸

Ahmed Han öldürüldükten sonra oğulları arasında başlayan taht mücadelesinden yararlanan Mengli Giray 1502'de Saray üzerine sefer düzenleyerek burayı ele geçirdi. Bunun üzerine Ahmed Han'ın oğullarından Şeyh Ahmed, Astarhan Hanlığı'nı ele geçirerek burada hâkimiyet kurmak istedi. Fakat Küçük Muhammed'in torunu Abdülkerim buna izin vermedi. İkili arasındaki mücadelede yenilen Şeyh Ahmed, Kıpçak bozkırlarının batısına giderek Saray şehrini ele geçirmek üzere faaliyetlerde bulundu, hatta Osmanlı Sultanı II. Bayezid'den de bu hususta yardım talep etti. Ancak istediği yardımı alamayınca bu defa Lehistan-Litvanya Kralı Aleksandr'ın yanına giderek destek aradı. Aleksandr destek vermediği gibi önce onu hapsederek sonrasında da idam ettirdi (1505).⁹⁹ Altın Orda'nın son hanının akıbeti de böylece neticelenmiş oldu.

Yukarıdaki olaylarda görüldüğü gibi Çengizogulları arasında öteden beri süregelen husumet ve mücadele Altın Orda'nın sonunu hazırlayan başlıca sebeplerden biridir. Altın Orda coğrafyasında yukarıda da görüldüğü gibi Kazan, Kırım, Kasım ve Astarhan hanlıkları ile Nogay Ordası kuruldu. Yine Altın Orda'dan ayrılan bir grup Orta Asya'ya göç ederek burada Kazak ve Buhara hanlıklarını kurdular. Altın Orda coğrafyasında kurulan hanlıklardan biri de Sibir Hanlığı'dır.

---

98 Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 142-143; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 218; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 123.

99 Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 145.

2. SİBİR HANLIĞI'NIN KURULUŞU VE GELİŞİMİ

2.1 Kuruluş Dönemi

Sibirya, Ruslar tarafından ele geçirilene kadar muhtelif Türk boylarının hâkimiyeti altında idi. Yukarıda belirtildiği gibi Moğol seferleri başladığında bölgeye Kırgızlar hâkimdi. Ancak Kırgızların yanı sıra bölgede Kıpçaklar ve başka boylar da mevcuttu.

Çengiz Han ele geçirdiği toprakları kendi oğulları arasında paylaştığında Türkistan (Uygur toprakları, Maverâünnahir ve Harezmi) Çağatay'ın payına, Deşt-i Kıpçak, Kuzeybatı Asya, Güneybatı Sibirya ve İdil Bulgar Devleti toprakları ise Cuci'nin payına düştü. Cuci Han'ın kısa süre sonra vefat etmesi neticesinde Cuci'nin oğulları Batu ile Orda Çengiz Han'ın huzuruna çıktıklarında kardeşleri Şeybân da yanlarındaydı. Çengiz Han, Batu için "Altın Busagalı Ak Orda", Orda için de "Gümüş Busagalı Gök Orda"nın kurulmasına karar verirken Şeybân'ın payına da "Polat Busagalı Boz Orda" düştü.¹⁰⁰ Diğer bir deyişle Şeybân Han, Orda'nın topraklarının kuzeyinde kalan bölgede, yani Ural'ın batısındaki topraklarda hâkim kılındı.¹⁰¹ Şeybân Ulusu, uzun bir süre Altın Orda Devleti içerisinde devletin bir parçası olarak yer aldı. Ancak Altın Orda'nın parçalanma dönemine girmesiyle birlikte bu topraklarda da birtakım gelişmeler yaşandı. Nitekim Şeybân'ın soyundan gelen Ebu'l Hayr 1428 yılından itibaren Şeybân Ulusu'nun topraklarında bağımsız hareket etmeye başladı. Bu tarih, aynı zamanda Şeybânî Hanlığı'nın kuruluş tarihi olarak da kabul edilmektedir.

---

100 Esasen bu durum Türk devlet geleneğindeki sağ kol-sol kol düzenine göre devletin teşkilâtlandırılmasından başka bir şey değildir. Neticede Orda Han ve Şeybân Han Batu Han'a tâbi idiler. Şeybân Han ve ardılları da Batı Deşt-i Kıpçak'taki yurtlarında Altın Orda'ya bağlı bir şekilde hüküm sürmüşlerdir. Bkz. Ötemiş Hacı, *Çengiznâme*, s. 3; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, s. 24 ve s. 84; İlyas Kamalov, "Toktamış Han ve Altın Orda'nın Parçalanmasındaki İlk Adımlar", s. 102.

101 Buradaki ulus daha sonraları, XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Özbekler olarak anılacaktır. Neden bu adla anıldıkları tam olarak bilinmemekle birlikte Altın Orda Hanı Özbek Han'dan sonra Altın Orda'nın tamamının "Özbek İli" diye de anıldığını kaynaklarda görmekteyiz. Prof. Dr. Mustafa Kafalı ise bu durumu, Şeybân neslinin Özbek Han'ın tahta çıkışında ve Orda neslinden Mübarek Hoca'nın isyanında Özbek Han'a sadakatle bağlı kalıp yardım etmelerinden dolayı Özbek Han'ın takdirini kazanarak bu lakapla anıldıkları şeklinde açıklamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulkadir Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı*, Nobel Kitap, Ankara 2016; Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1046-1066.

Ebu'l Hayr Han, Şeybân Han'ın neslinden İbrahim'in torunu ve Devlet Şeyh'in oğluydu.¹⁰² Ebu'l Hayr'ın hakimiyetinin ilk döneminde İrtiş boylarında Özbek federasyonunun merkezi göçebe alanları bulunuyordu. Özbekler daha sonra İşim ve Tobol arasındaki göçebe alanlarını ele geçirdiler. Tura Irmağı kıyısındaki Tura şehri (muhtemelen Çingi-Tura) de ele geçirilen yerler arasındaydı. Ebu'l Hayr Han, Çingi-Tura'yı kendine üs edinmiş ve Tara bölgesini ele geçirmişti.¹⁰³

Zamanla Ebu'l Hayr Han'ın hâkimiyet alanı genişlemeye başladı. Bu dönemde onun Timurîler Devleti'ndeki taht kavgalarına karıştığı görülmektedir. Fakat Ebu'l Hayr idaresindeki Özbeklerin bölgede güçlü iktidarı uzun sürmedi. 1457 yılında bölgeye Kalmukların şiddetli saldırıları başladı. Nitekim Kalmuklarla yaptığı savaşı kaybeden Ebu'l Hayr Han Sıgnak'a çekilmek zorunda kaldı.¹⁰⁴ Ebu'l Hayr Han 1468'de hastalanarak vefat etti; onun ölümünden sonra Şeybânî Hanlığı yıkıldı ve Özbekler dağıldı.

XV. yüzyılın ikinci yarısı – XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Asyalıların Sibiryâ'nın batı kesimlerine sokulmaları devam etmişti. XV. yüzyıl sonlarından itibaren ise Taybugaoğulları Özbeklerden bağımsız, Kaşlık merkezli bir yurt oluşturmak için savaşa tutuştular.¹⁰⁵ Şeybânî Hanlığı'nın içerisinde yarı bağımsız olarak varlığını sürdüren oluşumlardan biri olan Tümen Hanlığı, müstakil olarak hareket etmeye başladı. Hanlığın coğrafyası Tura, Tobol ve İşim ırmakları arasındaki topraklarla birlikte İrtiş Irmağı ve Baraba bozkırları bölgesini de kapsamaktaydı.¹⁰⁶

2.2 Taybuga Han

Daha sonra Sibir Hanlığı olarak adlandırılacak Tümen Hanlığı'nda, hanların kronolojik olarak sıralanışı şu şekildedir: Taybuga Han, ... Hoca Han, Mar Han, İbak Han, Muhammed Han, Angış Han, Kasım Han, Yedigâr Han, Küçüm Han. Ancak hanların doğum-ölüm yılları ve çoğunun hâkimiyet döneminin tarihlendirilmesi hakkında kesin bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Bu nedenle bahsedilen tarihlere değinilmeden dönemler hakkında eldeki bilgilerle yetinmek durumundayız. Bunların

---

102 Mustafa Budak, "Ebülhayr Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 325.

103 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 110 ve 118-119.

104 Mustafa Budak, *a.g.m.*, s. 325.

105 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 118-119.

106 İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", s. 511.

bir kısmı, hanlık kurulmadan önce, bölge Altın Orda ve Şeybânî Hanlığı'nın içerisinde yer alırken bölgede hâkim konumda olmuşlardır. Dolayısıyla bunlar bağımsız Tümen Hanlığı'nın hükümdarları olmasa da bunlardan bahsetmekte fayda vardır.

Nitekim A. N. Kurat ve A. Temir'e göre Tümen Hanlığı'nın bilinen ilk hükümdarı Taybuga Han'dır.¹⁰⁷ H. Atlasî de aynı görüştedir.¹⁰⁸ Taybuga'nın gerçek bir şahıs olup olmadığı, özel bir isim ya da unvan olarak mı kullanıldığı hususunda net bir bilgiye sahip değiliz. İlya Zaitsev'in makalesinde ise Taybuga hanedanının soyu hakkında şöyle bir sıralama mevcuttur: 1. Mamık Han (1200?-1220), 2. Oğlu Taybuga Han (1220-), 3. Oğlu Hoca Han, 4. Oğlu Mar Han, 5. Zevcesi Hâtûn (Opak Bey'in kızkardeşi), 6. Oğlu Muhammed Han, 7. Angış Muhammed Han, 8. Oğlu Kasım Han, 9. Oğlu Yadigâr Han.¹⁰⁹

Kırgız hanlarının soyundan olan Taybuga, Çengiz Han Buhara'yı ele geçirdiğinde (1220) ondan İrtiş, Tobol, İşim ve Tura ırmakları boyu civarını istemişti. Tarihçi Miller'e göre Çengiz Han, adı geçen yerleri, kendisine uzak olup elinde tutamayacağından dolayı itaati altında olmayı taahhüt eden Taybuga'ya bağışlamıştı.¹¹⁰ Taybuga, han olduktan sonra Tümen'de kendine bir şehir inşa ederek Çengiz Han'a ithafen Çingidin adını verdi ve burada yaşamaya başladı. Miller kendi döneminde de bu şehre ait kalıntıların hâlâ var olduğunu ve Tümen Tatarlarının buraya yani Tümen şehrine Çimki (Çingi) ya da Çimki-Tura¹¹¹ (Çingi-Tura) demeye devam ettiklerini belirtmektedir. H. Atlasî, o dönemde Tatarların bütün dünyaya korku saldığı düşüncesinden hareketle Taybuga Han'ın rahat bir hükümlürlük yaşadığını belirtmektedir.¹¹²

2.3 Mar Han

Taybuga Han'dan sonra kaynaklarda Hoca ve Mar hanların adı geçse de bunların hangi tarihlerde hüküm sürdüğü bilinmemektedir. Bunun sebebi Tümen Hanlığı'nın

---

107 Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, a.g.m., s. 587. Peter B. Golden de Sibir Hanlığı'nın kurucusunun büyük ihtimalle Taybuga olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, 7. Basım, İstanbul 2017, s. 338.

108 Hadi Atlasî, a.g.e., s. 19.

109 İlya V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı", s. 815.

110 Hadi Atlasî, a.g.e., s. 19.

111 Tura kelimesi eski Tatarcada "şehir" anlamına gelmektedir. Bkz. Hadi Atlasî, a.g.e., s. 20.

112 Hadi Atlasî, a.g.e., s. 20.

bağımsız olmaması; başta Altın Orda'nın, daha sonra ise Şeybânî Ulusu'nun içerisinde yarı bağımsız bir statüde olmasıdır. Dolayısıyla kaynaklarda Tümen'in başındaki liderlerin de Tümen'in tarihi ile ilgili de elimizdeki bilgiler çok sınırlıdır. Taybuga Han'dan sonra nisbeten bilgi sahibi olduğumuz kimse Mar Han'dır. Bu dönemde artık Tümen Hanlığı'nın da bağımsız bir hanlık olduğu anlaşılmaktadır.

Mar Han, Kazan hanlarından İbak'ın¹¹³ kız kardeşiyle evliydi. Fakat akrabalığın getirdiği dostluk kısa sürmüş, çok geçmeden ikilinin arası açılmıştı. Mar Han'ın dönemini bu manada güç mücadelelerinin yaşandığı bir dönem olarak telakki edebiliriz.

Bu tarihte Tümen bölgesi için mücadele eden üç güç vardı: Bunlar Şeybânî İbak Han (Seyid İbrahim Han), Nogay mirzaları ve Ebu'l Hayr Han'ın soyundan gelen göçebe Özbeklerin hükümdarları idi. Tümen Hanlığı'nın güney uluslarını idaresi altına alan İbak Han, Kızıl-Tura'da hüküm sürmekteydi. Mar Han ile olan husumeti sonucunda İbak Han, Nogayların da yardımını alarak damadını ani bir baskınla katletti, başkent Çingi-Tura'yı da bu sayede ele geçirdi. Böylelikle Tümen Hanlığı'nın başına geçti. Mar Han'ın Abdur ve Yabalak adında iki oğlunu da bu olayla birlikte esir olarak yanına alan İbak Han onları Kazan'a beraberinde getirdi. Onların Kazan'daki akıbetleri ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmamakla birlikte orada öldükleri bilinmektedir. Rus yıllıklarında İbak Han'ın adına 1481 yılından itibaren rastlanmaktadır.¹¹⁴

2.4 İbak Han

İbak Han'ın Mar Han ve oğullarını bertaraf etmesi, ona Çingi-Tura ve bağlı vilayetlerin idaresini getirdi. Şeybânî soylularından Mahmutek'in (Kazan Hanı Mahmutek ile karıştırılmamalıdır) oğlu ve Mamuk Han'ın ağabeyi olan İbak Han'ın (1464-1497) hükümdarlığı sırasında Tümen Hanlığı artık bağımsız bir hanlık durumundaydı. Bağımsız olmasının yanında bölgede önemli bir güç olarak sivrildiğini de bu yıllarda Nogayların İbak ile kardeşi olan Kazan Hanı Mamuk'un

---

113 İbak adı Kazan hanları arasında adı geçerse de H. Atlasî, onun İdil ve Yayık nehirleri arasında zayıf bir hanlığa hükmettiği düşüncesindedir. Nitekim Sibir kroniklerinde han unvanı sadece belli bir zümreye ait olarak kullanılmamaktadır. Bkz. Hadî Atlasî, *a.g.e.*, s. 21. İbak Han'ın bu unvanı 1470'lerin sonu-80'lerin başında elde ettiği bilinmektedir. Bkz. İlya V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı", s. 814.

114 *Atlas Tartarica*, s. 262.

hâkimiyetlerini tanımış olmalarından anlıyoruz.¹¹⁵ Tüm bunlardan dolayı İbak Han, Sibir Hanlığı'nın kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Rus yıllıklarına göre, 1480 yılından itibaren Tümen Hanlığı ile Kazan Hanlığı arasında işbirliği artmış, ticarî ilişkiler geliştirilmiştir. Hatta o yıllarda Kazan şehrinin kapılarından biri de Tümen Kapısı olarak adlandırılmaktaydı.¹¹⁶

1480'li yıllar ve 1490'lı yılların başında İbak Han İdil boyunda yoğun askerî faaliyetler içerisindeydi. 1481'de Nogayların da yer aldığı ordusuyla Ugor köylerine yaptığı baskından sonra yurduna dönen Kazan Hanı Ahmed Han'a ağır bir darbe indirerek bir süreliğine Kazan Kanlığı'nın başına geçti.¹¹⁷ Ancak 1487'ye gelindiğinde iş değişir. Bahsi geçen yılda Rus birliklerinin desteğini arkasına alan Muhammed Emin Han, Kazan tahtını ele geçirdi. İbak Han'ın taraftarları ise bu durum karşısında Nogay Ordası'na kaçtılar. Bunların büyük kısmı da Tümen Hanlığı saflarına katıldı. Nogay Ordası Hükümdarı Yamgurçi, 1491 yılında III. İvan'a yazdığı mektupta konuyla ilgili olarak şunları belirtmektedir: “... *Elgazi'yi soruyorsun. Onu ben görmedim. O, İbrahim Han ile Tümen'e gitti. İbrahim'in yanında Tümen'de yaşamaktadır.*”¹¹⁸ İbak Han, çok sayıda Kazanlı soyluyu yanına çektiğinden Kazan işlerine karışabiliyordu. Bu soylulardan olan Elgazi, Kazan Hanlığı siyasetinde öne çıkan isimlerden biriydi. Hatta Elgazi, 1489'da III. İvan'a şu satırların da bulunduğu bir mektup göndermiştir: “*Benim kardeşim İlhan Han, senin yanında yaşamaktadır. Benim kardeşimi yanıma gönder. Bana göndermek istemezsen onu kendi yurduna gönder.*”¹¹⁹ III. İvan ise bu mektuba verdiği cevapta, “... *Elgazi, Tevekkel, Kasım, Begiş, Ötemiş ve onların arkadaşları, bütün bunları İbak Han yanında tutmaktadır.*”¹²⁰ diyerek İbak Han'ın yanında Kazanlıların bulunduğunu doğrulamaktadır. İbak Han'ın Nogaylar ile birlikte Kazan Hanlığı'na düzenlediği ortak seferden sonra da onlarla teması sürdürdüğü bilinmektedir. Nitekim yine Nogayların desteğiyle İbak Han'ın kardeşi Mamuk, Kazan hanı olarak tahta çıkabildi. Gerçi Mamuk Han (1496-1497), Kazan tahtında uzun süre tutunamadı ve Kazan topraklarından ayrılmak durumunda kaldı, giderken de yine

---

115 Serkan Acar, “Sibir Hanlığı”, s. 392.

116 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 131; *Atlas Tartarica*, s. 263.

117 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 130-131.

118 *Atlas Tartarica*, s. 263.

119 *Atlas Tartarica*, s. 263.

120 *Atlas Tartarica*, s. 263.

Kazan soylularını beraberinde götürdü.¹²¹ Kazan soyluları Tümen Hanlığı'na yerleşirken Tümen Hanlığı'ndan da Kazan Hanlığı'na göçler yaşandı (XV. yüzyılın son çeyreği).

Sibir Hanlığı'nın güçlenmesi, komşu coğrafyalardaki diğer hanlık yöneticilerinin dikkatlerini de Sibir'e yöneltti. Diğer yandan İbak Han'ın da gözü Altın Orda tahtında idi. Tahtı hak edenin kendi nesli yani Şeybânîoğulları olduğunu düşünüyordu.¹²² Bu karşılıklı güç mücadelesinin sonuçlarından biri İbak Han'a büyük ün kazandıran Altın Orda Hanı Ahmet'in öldürülmesi hadisesidir. İbak Han, Kırım Hanı Mengli Giray ve Nogay Ordası'ndan Musa Mirza ile anlaşarak Altın Orda Hanı Ahmet'e ani bir saldırı düzenledi ve bu olay onun ölümü ile sonuçlandı (6 Ocak 1481).¹²³

İbak Han'ın adının geçtiği önemli olaylardan biri de Rusların esir aldığı (1487) Kazan Hanı İlham'ın (1479-1484 / 1485-1487) kurtarılması meselesinde onun Moskova Knezi III. İvan'a yazdığı mektuptur. Bu mektupta III. İvan'a hitaben şunları yazmaktaydı: *“Sen benim kardeşimsin. Ben Müslümanların hükümdarıyım, sen ise Hıristiyanların. Benimle dost kalmayı istiyor musun? Kardeşim İlham'ı serbest bırak. Onu esir olarak alıkoymanın sana faydası ne? Unutma ki onunla yaptığın anlaşmada ona karşı teveccühkârane ve dostça davranmayı taahhüt etmiştin.”*¹²⁴ Karamzin'e göre İbak Han'ın çabası nafi değildir. Birbirleriyle doğrudan sınırı olmayan ve aralarında ciddi bir husumet olmayan Moskova Knezliği ile Sibir Hanlığı bu olayın çözümünde bir kriz yaşamayacaklardır.¹²⁵

Ancak İbak Han'ın Sibir yurduna hükmetmesi çok uzun sürmedi, kısa bir hanlık döneminden sonra 1495'te Taybugaoğullarından Muhammed tarafından öldürüldü.¹²⁶

2.5 Muhammed Han

İbak Han, Mar Han'ı öldürdüğü baskında onun iki oğlunu esir edip Kazan'a getirmişti. Bunlardan Abdur'un Muhammed adında, Yabalak'ın da Angış adındaki

---

121 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 131; *Atlas Tartarica*, s. 263.

122 Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 135-136.

123 Serkan Acar, “Sibir Hanlığı”, s. 392.

124 Serkan Acar, “Sibir Hanlığı”, s. 392-393.

125 Serkan Acar, “Sibir Hanlığı”, s. 393.

126 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 20-21; İlya V. Zaitsev, “Sibir Hanlığı”, s. 814. Serkan Acar, İbak Han'ın 1496-1497 yılları arasında hanlık yaptığını bildirmektedir. Bkz. Serkan Acar, “Sibir Hanlığı”, s. 391.

oğulları Mar Han'ın bir komutanı tarafından kurtarılarak iyi bir şekilde yetiştirilmişlerdi.¹²⁷ Birkaç asırdır Kızıl-Tura ve Çingi-Tura'da hüküm süren Taybugaoğulları, Şeybânîoğullarına karşı aldıkları mağlubiyeti kabullenememişlerdi; hâkimiyeti tekrar ele geçirebilmek için fırsat kolluyorlardı. Muhammed, dedesinin kinini güderek İbak Han'dan öç alma niyetiyle kendine taraftar bulup güç sahibi olduktan sonra Çingi-Tura'ya saldırdı ve şehri altüst ederek İbak Han'ı yakınlarıyla birlikte öldürdü.¹²⁸ Hanlık tahtı böylece yeniden Taybugaoğullarının eline geçmiş oldu. Ancak Muhammed Han kendisini güvende hissetmiyordu. O, Kazanlıların olası saldırılarına maruz kalmamak için Çingi-Tura'da barınmayarak İrtiş boyuna gitti. İrtiş Irmağı'nın doğusunda yüksekçe bir yeri tahkim ederek sağlam ve güvenli hâle getirdi. İsker¹²⁹ adı verilen bu şehri hanlığına başkent yaptı.

Başkentin İsker'e (Sibir) taşınmasından sonra daha geniş bir coğrafyaya yayılan hanlık, Sibir Hanlığı olarak anılmaya başlandı. Ancak Tümen Hanlığı'nın varlığı da sona ermedi, Sibir Hanlığı'na bağlı kalmaya devam etti. Rus yıllıklarına göre Çingi-Tura'da Tura Irmağı havalisindeki Türkleri idare eden farklı bir han hüküm sürmeye başladı. Ancak burada hayatlarına devam eden Şeybânîoğullarının ömrü uzun olmadı, XVI. yüzyıldan itibaren (Kasım Han'dan sonra) Tümen Hanlığı'nın tamamı Sibir Yurdu'na dâhil oldu.¹³⁰

Muhammed Han'ın Sibir Hanlığı'ndaki diğer icraatları hususunda ve ölümü ile ilgili elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2.6 Yadigâr Han

Muhammed Han'dan sonra Sibir Hanlığı'nın başına kuzeni (Mar Han'ın oğlu Yabalak'ın oğlu) Angış çıktı. Angış Han'dan sonra ise Sibir Hanlığı'nın başına Muhammed Han'ın oğlu Kasım Han geçti. Kasım Han'ın Bikbulat ve Yadigâr adında iki oğlu bulunmaktaydı. Her ikisinin de Sibir yurdunda han olduğu

---

127 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 21. Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Temir, birlikte kaleme aldıkları makalede Mar Han'ın torunları Muhammed ve Angış'ın İbak Han'ın sarayından kaçarak dedelerinin yurdunu ele geçirdiklerini ifade etmektedir. Bkz. Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 587. Serkan Acar da makalesinde İbak Han tarafından alıkonulan Mar Han'ın oğullarının bir yolunu bularak onun yanından kaçtıklarını ifade etmektedir. Bkz. Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", s. 393.

128 Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", s. 393; İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, EK-2, s. 511.

129 İrtiş Irmağı'nın sağında bulunan ve Kaşlık, Sibir gibi adlarla da anılan İsker şehri, bugünkü Tobolsk şehrinin 16 kilometre kuzeyindedir.

130 *Atlas Tartarica*, s. 262.

bilinmektedir. Ancak Bikbulat ve onun döneminde geçen olaylar hakkında malumat yoktur. Ondan sonra ise kardeşi Yadigâr, Sibir Yurdu'na hâkim oldu.

Yadigâr Han dönemi Çengizogullarının hüküm sürdüğü hanlıkların karışıklık ve zorluk içinde olduğu zamanlardı. Türk tarihinin önemli olaylarından olan Kazan Hanlığı'nın yıkılışı (1552) bu döneme tekabül eder. Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirilişinin kuşkusuz Sibiryâ coğrafyasına da etkileri büyük olmuştur. İyice güçlenmeye ve yayılmacı bir siyaset izlemeye başlayan Rusların bu siyaset izlemesinde başlayan gelişmelerle birlikte Kazan ve peşi sıra Astrahan Hanlığı'nı ele geçirip bu bariyerleri aştıktan sonra önlerinde devasa bir Avrasya coğrafyası bulunuyordu. Kazan ve Astrahan hanlıklarının Moskova hâkimiyetine girmesiyle Sibir Yurdu batıdan Ruslar ile komşu durumuna geldi. Bu önemli hadise neticesinde Sibirliler, Kazan Hanlığı'nın desteğinden mahrum kaldıkları gibi Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nden ayrı düşerek doğrudan irtibat kurabilme şansını yitirdiler.

Yadigâr Han, Kazan'ın Ruslar tarafından zaptından sonra, yaklaşan Rus tehdidi karşısında, 1555 yılında Çar IV. İvan'a elçiler göndererek diplomasi gereği Kazan ve Astrahan hanlıklarını ele geçirdiği için onu tebrik etti. Sadece tebrik etmekle kalmayarak ona tâbi olmak istediğini de bildirdi. Bunun gereği olarak Sibir yurdunun idaresi ile birlikte vergi toplanması için de IV. İvan'dan birini göndermesini talep etti.¹³¹ IV. İvan da bu tebrik ve talepleri kabul edip Sibir Hanlığı'nı idaresine alıp vergiye bağladı. Yadigâr Han, vergi mukabili olarak Sibir yurdunda 30.700 kişinin olduğunu bildirerek "her kara kişi için birer samur kürkü ve birer sincap derisi" vermeyi kabul etti.¹³²

IV. İvan, Dimitriy Korov adında bir memuru vergi işleri için atayarak bölgeye gönderdi. 1556'da Moskova'ya dönen Dimitriy Korov'un yanında Yadigâr Han'ın Bayanda isimli elçisi de bulunmaktaydı. Bayanda, vergi olarak IV. İvan'a 700 samur derisi getirmişti. Şeybân Han tarafından yağmalanması, birçok adamının esir alınması ve bundan dolayı vergi toplayamaması dolayısıyla da bildirilenin aksine bu kadar az sayıda kürk getirdiğini dile getirdi. Ancak vergi memuru Korov, bu sözlerin aksine, Yadigâr Han'ın vergiyi toplayabileceği hâlde bunu yapmadığını IV. İvan'a

---

131 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 23; İlyâ V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı", s. 815; Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", s. 394; İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", s. 511.

132 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 23. Serkan Acar, makalesinde ödenen vergi ile ilgili olarak 1.000 samur kürkü ve muhtemelen asker olarak, "kara budun" mensubu 1.000 kişinin verileceğini yazmaktadır. Bkz. Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", s. 394.

bildirince Çar bu duruma öfkelenip getirilen vergiyle birlikte Bayanda'yı Moskova'da alıkoydu. Bununla da kalmayıp bir mektupla birlikte Devlet Hoca ve Sabana isimli Tatar komutanları Yadiğâr Han'a gönderip vergi işinin hallolmasını emretti.¹³³

IV. İvan'ın gönderdiği komutanlar 1557 yılında Sibir Hanlığı'ndan Moskova'ya döndüklerinde yanlarında Yadiğâr Han'ın maiyetiyle birlikte IV. İvan'a gönderdiği Eştımur adlı elçi de vardı. Onlar "1000 tanesi vergi, 100 tanesi vergici, 69 tanesi ise hoşnutluk" için getirilen toplam 1169 tane samur derisini IV. İvan'a sundular. Yadiğâr Han elçisiyle birlikte bir de mektup göndermişti. Sadakatini bildirdiği mektubunda taahhüt ettiği vergiyi her yıl düzenli olarak ödeyeceğine dair güvence veriyordu. Bunun üzerine IV. İvan, Bayanda'yı azat ederek bir sonraki yılın vergisini getirmek üzere Tatar komutanlarla birlikte Sibir Hanlığı'na gönderdi.¹³⁴

Yadiğâr Han ve hanlığı için tek tehditkâr güç Ruslar değildi. Nitekim Kazan ve Astrahan hanlıklarının Ruslar tarafından zaptından sonra yaklaşan Rus tehdidine karşı Yadiğâr Han'ın Ruslarla beraber hareket etmenin fayda getireceğini hesapladığı bir düşüncesi daha vardı. O da güneyinde bulunun Kazak-Kırgız bozkırlarından gelebilecek saldırıları bertaraf edebilecek bir güce sahip olmaktı. Bu olası saldırılara karşı himayesine geçtiği Ruslardan yardım görebilmeyi umuyordu. Ancak Sibir yurdunun bahsedilen tarihlerde Ruslardan uzak bir coğrafyada olması aslında bu yardımı pek de mümkün kılmıyordu. Düşmanları da bu durumun farkında olduğu gibi Yadiğâr Han da zamanla durumun farkına varmıştı. Hatta o, Rus elçisine şu sözlerle serzenişte bulunuyordu: *"Ben şimdi vergi gönderiyorum, sizin hükümdarınıza elçi gönderiyorum. Benim için kötü günler gelip çattı. Şimdi ben Kırgız hükümdarıyla savaşıyorum. Kırgız hükümdarı beni yener. O, Sibir'e hükümdar olur! Ancak sizin için fark etmez. Vergiyi size artık o öder."*¹³⁵

Bu dönemde Sibir Hanlığı'ndan Moskova'ya yardım talebiyle 3 elçi gönderildi. Ancak IV. İvan yardım etmek şöyle dursun, elçileri vergi gönderilmediği gerekçesiyle hapsedti. Taahhüt edilen verginin ödenememesinin sebebi, Sibir yurdunda Şeybânîoğullarından Küçüm Han'ın bir güç olarak sivrilmesi, Yadiğâr Han'ın topraklarını ele geçirmesi ve bunun sonucunda vergilerin toplanamaması idi.

---

133 Hadi Atlası, a.g.e., s. 24.

134 Hadi Atlası, a.g.e., s. 24.

135 Hadi Atlası, a.g.e., s. 24.

Yadigâr Han ve Küçüm Han arasındaki mücadele uzun süre devam etti, nihayetinde galip taraf Küçüm Han oldu. İsker'e saldıran Küçüm Han burayı ele geçirip Yadigâr Han ve Bikbulat'ı katletti. Böylece Sibir yurdunun idaresi Şeybânî neslinden Küçüm Han'a geçmiş oldu (1563).¹³⁶

Yadigâr Han Nogaylar ile iyi ilişkiler tesis etti, hanlık ile Nogay Ordası arasında kervanlar gidip geliyordu. Diğer yandan iki devletin yöneticileri arasında evlilikler aracılığıyla akrabalık tesis edildi. Bütün bunlara rağmen Nogaylar bir süre sonra saf değiştirerek Şeybânîlerin tarafına geçtiler ve Taybugaoğullarının sonunun gelmesinde etkili oldular.¹³⁷

2.7 Küçüm Han

Şeybânîoğullarından olan Küçüm Han'ın soyu Ebu'l-Gazi'ye göre onüçüncü kuşaktan Çengiz Han'a bağlıydı. Ebu'l-Gazi onun soyunu şu şekilde açıklamaktadır: “Cengiz Han, oğlu Cuci Han, oğlu Şeyban Han, oğlu Bahadır Han, oğlu Cuci Boğa, oğlu Badakul, oğlu Münge Timur, oğlu Bin Kondu Oğlan, oğlu Ali Oğlan, oğlu Hacı Muhammed Han, oğlu Mahmudek Han, oğlu Ayak Han, oğlu Tuluk Han, oğlu Şamay Sultan, oğlu Uraz Sultan, oğlu Bahadır Sultan Mahmud Han, oğlu Murtaza Han, oğlu Gücüm Han.”¹³⁸

Küçüm Han'ın soyu hakkında Mercanî'nin beyanı ise şöyledir: “Cuci Han'ın beşinci oğlu Şeyban Han çocuklarının hâkimiyet yurtları, Tobol'dan 12 kilometre uzaklıktaki Sibir veyahut önceki ismi İsker olan şehirdi. Önceleri Hacı Muhammet Han ibn Gali ibn Bikkundu Oğlan ibn Mengü Timur ibn Badakul Cuci Buka ibn Şeyban Han ibn Cuci Han. Ondan sonra –oğlu Mahmut Han, ondan sonra –İbrahim Han-ataklı Sabak Han. Ondan sonra –oğlu Toluk Hoca Han, ondan sonra –oğlu Şamay Han, ondan sonra –oğlu Uraz Han, ondan sonra –oğlu Bahadır Han, ondan sonra –oğlu Ömer Cide Murtaza Han ibn İbrahim Han, ondan sonra –oğlu Küçüm Han.”¹³⁹

---

136 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 25.

137 İlya V. Zaytsev, “Defterdar Seyfi Çelebi'nin Kozmografyasında Sibir Hanlığı'nın Tasviri (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, Çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/I, Yaz 2012, s. 498.

138 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s.189; Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 50. N. A. Tomilov da Küçüm Han'ın soyu hakkında şunları yazmaktadır: “Küçüm Han, kaynaklara göre, Şeybânîlerin kurduğu Tümen Hanlığı'nın yöneticilerinden İbak İbrahim ve Nogay beyi Ahmet Kirey'in kardeşi Mamuk'un yeğeni Murtaza'nın oğluydu.” Bkz. N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 53.

139 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 50.

Atlasî'ye göre Rus tarihçilerinin verdiği bilgilerle Mercanî'nin kayıtları değil, Ebu'l-Gazi'nin verdiği soy bilgileri örtüşmektedir. Ebu'l-Gazi, Küçüm Han'ın babası Murtaza'yı Mahmut'un oğlu olarak gösterirken Mercanî, İbrahim'in oğlu olarak göstermektedir. Ayrıca Mercanî'de Cuci Buka, Şeybân Han'ın oğlu iken, Ebu'l-Gazi'de ise Şeybân Han'ın torunu yani Bahadır Han'ın oğlu olarak bildirilmektedir. Bazı kaynaklarda Buhara olarak gösterilse de Küçüm Han'ın vatanının Kırgız sahrası olduğunu söyleyen Atlasî, bu bilgiyi de Rus kaynaklarına dayandırmaktadır. Bunun yanında Ebu'l-Gazi'nin eserinde geçen şu satırlar da onu doğrulamaktadır: “*Benimle abim İçen arasındaki ülkeler hep senindir. Yazın İrgiz Savuk, Ur, İlek ve Ural dağına kadar Yayık'ın doğusunda yayla; kışın Karakum, Arakum, Sırsuyu kenarlarında, Sarı Savucu (Çu) suyunun ayağında (Mansıb) kışla!*”¹⁴⁰ Buradan Küçüm Han'ın büyük dedesi Şeybân Han'ın yaylağının Kırgız sahrası olduğu anlaşılmaktadır. Sibirya vekayinâmesinde, Küçüm Han'ın Sibir tahtını ele geçirmesiyle ilgili olarak “Murtaza oğlu Küçüm Han, Kazak Ordası'ndan bozkıra pek çok savaşçıyla birlikte geldi” denilmektedir.¹⁴¹

Perm komutanı Nikita Romodanovski zamanında Sibirliler, Perm'den üç kişiyi esir almışlardı. Yadigâr Han bu üç kişiden biri olan İvaşka Pozdiyev ile görüşürken ona, “*Ben şimdi Kazak hanıyla savaşıyorum. O beni yener ve Sibir'e yerleşir, yani han olur*”¹⁴² demiştir. Bu sözlerde Kazak Hanı olarak kastedilen kişi Küçüm Han'dır. Yine Yadigâr Han'ın 1556'da Çar IV. İvan'a vergisini gönderirken, “*Şeyban Han'ı, yani Şeyban yerinden olan han, bana saldırdı*”¹⁴³ diye şikâyet ettiği kişi de Küçüm Han'dan başkası değildir.

Yadigâr Han ile Küçüm Han arasındaki mücadele uzun yıllara dayanmaktadır. Yine yukarıdakine benzer bir şikâyeti Yadigâr Han, elçisi Bayanda aracılığıyla “*Şeyban hanı benimle savaştı ve pek çok adamımı esir aldı.*”¹⁴⁴ şeklinde IV. İvan'a iletmişti. Küçüm Han'ın hangi tarihte ve ne şartlarda Yadigâr Han'ı tamamen saf dışı edip hanlığın başına geçtiğine dair kesin bir bilgi olmasa da kaynaklarda onun 1563 yılında İsker'i ele geçirip Yadigâr Han'ı öldürdüğü ve böylelikle Sibir yurdunun

---

140 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 196; Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 52.

141 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 111. Atlasî, Savva Yesipov'un yazdığı 1636 yılına ait günlükte geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 50.

142 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 53.

143 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 53.

144 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 54.

hâkimiyetini ele geçirdiği yazılmaktadır. Bu tarihin gösterilmesindeki sebeplerden biri IV. İvan'ın Yadigâr Han'ın elçilerinden Çebçin'i 16 Eylül 1563'te azat etmesidir. Çebçin, Sibir Hanlığı'nın vergisini Rusya'ya getiren elçiydi. Vergi ödemesi kesilince IV. İvan onu hapsedmişti. Vergideki bu aksama Sibir Hanlığı'nda hâkimiyetin el değiştirmesi, yani Küçüm Han'ın Yadigâr Han'dan idareyi alması ile ilgiliydi. IV. İvan, Yadigâr Han'ın mağlup edilip öldürüldüğü haberini alınca artık elçiyi de hapiste tutmanın gereği olmadığını düşünerek onu azat etmişti.¹⁴⁵

Küçüm Han, İsker şehrini işgal edip ele geçirdiğinde Yadigâr Han ve Bikbulat'ı öldürdüğünden herhangi bir tehdit unsuru olmaksızın hanlıkta hüküm sürmeye başladı. İrtiş ve Tobol ırmakları ile Baraba Çölü havalisindeki Türkler onun idaresi altındaydı.¹⁴⁶ Küçüm Han'ın iktidara gelmesiyle canlanan devlet, Özbek Şeybânîlerinin vassalı durumundaydı. Devletin üst düzey yöneticileri Sibir hanlarını değiştirme hak ve imkânına sahip idiler. Nitekim 1560'lı yılların ortalarında Küçüm Han'ın yerine kardeşi Ahmed Giray Han tayin edildi, onun ölümünden sonra ise Sibir Hanlığı tahtı yeniden Küçüm Han'a iade edildi.¹⁴⁷ Küçüm Han, Sibir tahtını ele geçirdikten iki yıl sonra Kazan'a gitti ve Kazan hanının kızıyla evlendi. Pek çok Çuvaş, Kazan Tatarı ve Rus esir de onunla birlikte Sibirya'ya geldi.¹⁴⁸

IV. İvan, 1569-1571 yılları arasında Küçüm Han'dan kendisini metbu olarak tanıdığını bildiren bir ferman almaya çalıştı ancak bunu başaramadı.¹⁴⁹ 1569'da Moskova'da hapiste tutuklu olan Gaysa isimli Sibirli, yine IV. İvan tarafından salıverilerek Perm'e kadar hazine alayına, Sibir'e kadar da Perm komutanı Nikita Romodanovskiy'e eşlik etmesi için görevlendirilmişti. IV. İvan ona Küçüm Han'a götürmesi için bir mektup vermişti. Bu mektupta, "*Daha önce Sibir Hanı Yadker bize tâbiydi ve Sibir yurdundakiler adına her yıl vergi gönderirdi*"¹⁵⁰ diyerek Küçüm Han'ın da kendisine tâbi olarak vergi göndermesini talep etti. Bir yıl sonra Perm komutanı Romodanovskiy, Küçüm Han'ın IV. İvan'a yazdığı mektubu Moskova'ya getirdi, IV. İvan o sırada Moskova'da bulunmadığından mektup Boyar Dumasin'e teslim edildi. Tatarcadan Rusçaya çevrilip IV. İvan'a teslim edilen mektupta Küçüm

---

145 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 54.

146 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 54.

147 İlya V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı", *Türkler*, s. 816.

148 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 132.

149 İlya V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı", *Türkler*, s. 816.

150 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 56.

Han şunları söylüyordu: “... *Bizim babamızla senin baban çok iyi anlaşılıyordu. Her iki taraf da birbirlerine konuk oluyordu. Çünkü senin yurdun yakındır. Bizim insanlarımız, istikrar içinde yaşıyordu ve aralarında hiç husumet olmuyordu. İnsanlarımız, esenlik ve iyilik içerisindeydi. Ancak kara kişiler, bizim zamanımızda ve senin zamanında esenlikte değillerdir. Sana bugüne kadar mektup yollamadım. Çünkü biriyle savaşıyordum. Bu düşman başımıza musallat oldu. Sen dost olmak istersen ikimiz uzlaşabiliriz. Ancak savaşmak istersen savaşırız. Beş-altı kişiyi alıkoymana sebep olacak yurdumun nasıl bir ayıbı olmuştur? Sana elçi ve konuklar gönderiyorum. Böyle uzlaşacağımıza inanıyorum. Eğer bizimle uzlaşmak istersen alıkoyduğun adamlarımı gönder. Yanlarında kendi elçilerinin de gönder. Kimin babası biriyle düşman olursa o kişiyle onun çocuğuna düşman olunmalıdır. Dost olursa onlara dost olunmalıdır. Birinin babası bu dostluğu ve kardeşliği ortaya çıkarırsa onun oğluna düşman olunabilir mi? ....*”¹⁵¹

Bu mektupla Küçüm Han, IV. İvan’a vergi vermeye pek de gönüllü olmadığını ortaya koymaktadır. Ona aslında onun tavrına göre hareket edeceğini, isterse barış içinde yaşayabileceklerini, aksi takdirde savaşmaktan da çekinmeyeceğini dile getiriyordu. Her ne kadar bu mektupta cesurca ifadelerde bulunsada Küçüm Han, IV. İvan ve Rusya’nın gücünden çekinmiş olmalıdır ki iki sene sonra yazdığı mektupta vergi ödemeyi kabul ettiğini bildirecekti: “... *Büyük knez ve hükümdar, onu (Küçüm’ü) kendi idaresine alıp bütün Sibir yurdundan ve önceki yurtlardan vergi alsaydı. ...*”¹⁵²

IV. İvan bahsi geçen mektuptan sonra Sibir Hanlığı’nı idaresi altına alıp vergiye bağladı. Vergi için belirlenen miktar her yıl için 1.000 samur derisi idi. Ayrıca vergiyi getiren kişiye 1.000 sincap derisinin verilmesini de şart koştu.¹⁵³ Küçüm Han bütün şartları kabul ederek bir yeminnameyi de elçileriyle gönderdi. Yeminnamede şunlar yazılıydı: “*Allah’ın emriyle ve bütün Rusya’nın büyük knezi İvan Vasilyeviç’in isteği üzerine ben Küçüm Han baş eğici, elçimi önceki yardımcılarıyla birlikte gönderdim, onlara bin samur kürkü verdim. Elçilerimiz ve rehberlerimiz, Allah’ın ve büyük knezin isteği üzerine- hayatımız, büyüklerimizin hayatları üzerine- büyük kneze sadık olacaklarına dair bu yazıyla söz verirler. Ben, Küçüm Han, kendi*

---

151 Hadi Atlası, a.g.e., s. 56-57.

152 Hadi Atlası, a.g.e., s. 58-59.

153 Hadi Atlası, a.g.e., s. 59.

mührümü bastım. Sibir'in bütün büyükleri onayladı. Bu yeminnameyi Muhammed Bek Hoca Saib oğlu yazdı. Hicri 979. yılı."¹⁵⁴

IV. İvan, Sibir Hanlığı'nın idaresini arada herhangi bir savaş ve mücadele olmaksızın böylece elde ettikten sonra talimatlarının bulunduğu bir mektubuyla birlikte elçisi Tretyak Çabukov'u Sibir yurduna gönderdi. Ancak Çabukov'u pek iyi bir son beklemiyordu. 1573'te Küçüm Han'ın yeğeni Muhammed Kul, Rusya Devleti'ne ait Çusovskoy nahiyesine (Perm ve Ekaterinbourg civarında bir alan) bir baskın düzenledi.¹⁵⁵ Çok sayıda Ostyak'ı öldürüp eş ve çocuklarını esir aldığı esnada elçi Çabukov da öldürülenler arasındaydı. Rus kaynaklarında bu olay iki farklı şekilde geçmektedir. Birincisi, bahsedildiği gibi Küçüm Han'a elçi olarak gittiği sırada yukarıda anlatıldığı şekilde iken diğerinde ise Çabukov'un Kazak Ordası'na elçi olarak gönderildiği esnada öldürüldüğü yönündedir. Atlasî'ye göre "Küçüm Han'a elçi olarak gittiğinde" öldürüldüğü kabul edilmelidir, çünkü Küçüm Han zaten Kazak Ordası'nda doğmuştur, "Kazak Ordası'na gönderilirken..." ifadesi de aynı şekilde Küçüm Han'a gönderildiğini kastetmektedir.¹⁵⁶

Çabukov'un öldürülmesi doğal olarak iki güç arasındaki ilişkileri bozmuş, ancak Moskova ve Sibir yurdu arasındaki mesafenin uzak oluşundan IV. İvan bu konuda herhangi bir girişimde bulunmamıştır. İki ülke arasındaki yolların elverişsiz şartlarda bulunması bu duruma etki eden faktörlerin en önemlisidir. Ruslar açısından olumsuzluk yaratan bu şartlar Küçüm Han'ın işine yaramış, ileride bahsedeceğimiz Yermak adlı şahsiyetin bir tehdit unsuru olarak ortaya çıkmasına kadar Sibir yurdu, Küçüm Han için hâkimiyetini yeniden tesis edip rahatça hüküm sürebileceği bir yer olmuştur.¹⁵⁷ Bu istikrarla gelen en önemli gelişme ise Sibir halkının Müslümanlaşmalarını sağlamak olmuştur.

İslâmiyet'in Sibir yurdunda yayılmaya başlaması ile ilgili kesin tarihler vermek mümkün değildir. Esasen İslâmiyet, Küçüm Han'dan da önce Sibiryada kabul görmeye başlamıştı. Batı kısımlarının IX. yüzyıldan itibaren Müslüman bir devlet olan İdil Bulgar Devleti ve VIII. yüzyıldan itibaren Müslümanlaşan Harezmi ile

---

154 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 59.

155 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 60; İlyâ V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı", *Türkler*, s. 816.

156 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 60.

157 Küçüm Han'ın Rus tâbiyetinden kurtulup bağımsız bir konumda olduğunun göstergelerinden biri de Rus kaynaklarında hanlıktan "Küçüm Sibiryası", "Sibiryâ Yurtası", "İrtiş Hükümdarlığı", "Sibiryâ Hanlığı" gibi isimlerle bahsedilmesidir. Bkz. Orhan Doğan, "Küçüm Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 532.

münasebette olduğu bilinmektedir. Sibiryaya öteden beri değerli kürk ve derileriyle meşhur bir bölge olduğu için İdil Bulgar Devleti ile Harezmi ve Buhara'ya mensup tüccarların sürekli gidip geldikleri bir yerdi. Bu tüccarlar büyük kervanlarla Deşt-i Kıpçak'ı aşarak Batı Sibiryaya'da İrtiş, Tobol ve İşim ırmakları civarında bulunan şehirlere ve buralarda kurulan panayırlara gelirdi.¹⁵⁸

Altın Orda'da Berke Han'ın (1256-1266) İslâmiyet'i kabulü ve Özbek Han zamanında (1312-1342) ise İslâmiyet'in devlet dini hâline gelmesi ile geniş bir sahada Müslümanlık hızla yayılmaya başlamıştı. Altın Orda hanlarından Toktamış Han (1378-1407) ise Harezmi'de yetişmiş bir Müslüman'dı. Onun Emir Edigei'in takibinden kaçarak yerleştiği Tümen şehrinde de Müslümanlık yayılmıştı. Emir Edigei de kendini evliya torunu olarak tanımlamaktaydı. Sibir yurdunu Şeybânîlerden önce idare eden Taybugaoğulları da sözde de olsa Müslüman bir sülâle idi.¹⁵⁹

Sibiryaya Tatarlarının rivayetine göre 1394-1395 yıllarında Orta Asya'dan İrtiş kıyısına 300 şeyh ve Şeybân Han'ın 1700 savaşçısından oluşan bir grup gelmişti. O tarihten sonra burada Sibiryaya Tatarları arasında İslâmiyet'i ve Müslüman kültürünü yayan Orta Asyalı (Buharalı) bir topluluk oluştu.¹⁶⁰

Sibir Türkleriyle aynı dili konuşma avantajına sahip Harezmi ve Buhara'dan gelen âlimler yaptıkları misyonerlik faaliyetleriyle bölgede İslâm dininin yayılmasını sağlıyorlardı. Ancak bu faaliyetleri sırasında her zaman başarılı olamayıp tepkiyle karşılaştıkları, hatta öldürüldükleri de oluyordu. Küçüm Han'ın iktidara gelmesiyle bölgedeki halkın Müslümanlaşması hız kazanmakla birlikte benzer mukavemetle o da karşılaşmıştır. Halk her ne kadar ona itaatte kusur etmese de din değiştirme hususunda hassasiyetin yaşanması doğal bir durumdur. Bu durumun zorluğunu fark eden Küçüm Han, babası Murtaza'dan¹⁶¹ yardım isteyince babası da büyük oğlu Ahmet Giray'la birlikte çok sayıda asker ve din âlimini Sibir'e gönderdi.¹⁶²

---

158 Abdülkadir İnan, "Sibiryaya'da İslâmiyetin Yayılışı", *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1968, s. 332.

159 Abdülkadir İnan, a.g.m., s. 335.

160 N. A. Tomilov, a.g.e., s. 118.

161 Küçüm Han'ın babası Murtaza, Buhara Hanı Abdullah'a tâbiydi. Bkz. Hadi Atlası, a.g.e., s. 65.

162 Hadi Atlası, a.g.e., s. 61.

Bazı Rus kaynaklarında Küçüm Han'ın İslâmiyet'i yayma hususunda yardımına başvurduğu kişi olarak Buhara Hanı Abdullah'ın (1560-1598) adı geçmektedir.¹⁶³ 1572/1573'te Abdullah Han'a elçi gönderen Küçüm Han, ondan bir şeyh ile seyyidzâde istemiş, Abdullah Han da buna mukabil Şerbetî Şeyh ile 10 din adamını bölgeye göndermiştir.¹⁶⁴ Bu konuyla ilgili o döneme ait bir risale¹⁶⁵ önem arz eder. Tura şehrine mensup Aytuke ailesi tarafından günümüze ulaşan bu risaleye göre olay şu şekilde gelişmiştir: “... Hicrî 980'de Küçüm Han, İsker şehriden Abdullah Han'a elçi gönderip ondan bir şeyh göndermesini istedi. Abdullah Han, bu hususta kendisinin hâkimi Hoca Yakub ile fikir alışverişinde bulundu ve Ürgenç hâkimi Han Seyit Hoca'ya akrabadır, onlar gönderilse olur mu, dedi. Hâkim Yakub: Şeyhi de Ürgenç'ten gönderelim, ama Cafer soylu Şerbeti Şeyh'i de gönderelim, dedi. Abdullah Han, bunu uygun görüp Ürgenç hâkimi Seyit Han'a mektup yazdırdı ve mektupta da İslâm'ı yaymak için Seyidzade Yarım Seyit ile birlikte Şeyh Şeyhzade Şerbeti'yi göndermeyi emretti. ... Küçüm Han, Yarım Seyit'i huzuruna çağırıp şeriat hükmünü yürütmeyi ve hâkim eylemeyi buyurdu. ... Yarım Seyit iki yıl sonra vefat etti, bu nedenle biz Şeyh Şerbeti, İsker'den Ürgenç'e döndük. Sonra Küçüm Han 'Yarım Seyit dünyadan ayrıldı ve Şeyh Şerbeti Ürgenç'e gitti. Bize şeriat hükmü bildirmek ve yürütmek için bir seyidzade ve bir şeyh gönderseniz' diye tekrar elçi gönderdi. Abdullah Han, hâkimi Yakub Hoca ile fikir alışverişinde bulunup Yarım Seyit ile bir doğma Mirgali Hoca'nın oğlu Dingali Hoca'yı ve biz Şeyh Şerbeti'yi göndermeyi uygun gördü. Ayrıca Ürgenç hâkimi Seyit'e önceki gibi mektup yazdırdılar. Elçilerse mektubu Ürgenç hâkimi Seyit'e verdiler. Hâkim divanhaneye biz Şeyh Şerbeti ve Dingali Hoca'yı çağırdılar, geldiğimizde mektup okundu. Dingali Hoca 'Bir hafta sonra cevap veririz' dedi. Bir hafta sonra cevap verdik: 'Biz bu elçilerle Buhara'ya gideceğiz. Sonra Küçüm Han tarafına geçeriz.' dedik. Ürgenç hâkimi buna razı oldu. Sefer malzemesini hazırlayıp hazineden alarak Buhara'ya sefer ettik. Ürgenç hâkimi, bir durak yerde bizi uğurladı ve Allahaismarladık, dedi. Bizler günler sonra Buhara'ya ulaştık ve geldiğimizi Abdullah Han'a bildirdik.

---

163 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 62; Abdülkadir İnan, *a.g.m.*, s. 336.

164 Reşid Rahmetî Arat, “Küçüm Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 1071; N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 119. Abdülkadir İnan'a göre gelen bu din adamları, Müslüman olmayanlar için değil, Müslüman olup da eski âdet ve âyinlerinden vazgeçmeyen Müslümanlara doğru yolu göstermek için çağrılmıştır. Bkz. Abdülkadir İnan, *a.g.m.*, s. 336.

165 Rızaeddin Fahreddin tarafından neşredilen risale, Küçüm Han dönemine ait tek Türkçe eserdir. Ürgenç'ten gelen Şerbetî Şeyh ağzından kaleme alınmıştır. Bkz. Reşid Rahmetî Arat, *a.g.m.*, s. 1071.

Abdullah Han 'Ben size Ürgenç'ten gitme emri vermiştim. Niçin buraya geldiniz?' dedi. Biz de 'Yol korkutucu olduğundan Küçüm Han'ın ağabeyi Ahmet Giray Sultan'ı bize yoldaş ediniz diye buraya geldik.' şeklinde cevap verdik. Abdullah Han, Ahmet Giray Sultan'ı ve yüz kişiyi bizimle birlikte gönderdi. Küçüm Han'ın elçileriyle birlikte İsker'e geldik. Küçüm Han, kendi hükümdarlığını Ahmet Giray Sultan'a verdi. Ahmet Giray Sultan ise dört yıl hükümdarlık yaptı. Sonra Küçüm Han'ın kayınbabası, Çöl Kazaklarının hanı Şıgay Han, Ahmet Giray Han'ı öldürdü. Bu nedenle Küçüm Han, yeniden İsker'e hükümdar oldu.'¹⁶⁶

Ürgenç'ten gelen ikinci grubun önderliğini yapan Din Ali Hoca, Sibiryaya yerleşti ve Küçüm Han'ın kızı ile evlendi. Şeyhlerin ve hocaların torunları da daha sonraları Tobol, Tümen, Tara ve Tom Tatarlarıyla kaynaştılar. Din Ali Hoca, Sibiryadaki Buharali Seyid ailesinin temelini attı. XVI. yüzyıl sonlarında Sibir Hanlığı'na Orta Asyalı tüccarlar yerleşmeye başladılar. Buharalıların Sibiryaya göç etmelerinin en başta gelen sebebi, hiç şüphesiz ticarî çıkarlardı.¹⁶⁷

Küçüm Han, aynı nesle mensup olduğu Buhara Hanı Abdullah ile çağdaştı.¹⁶⁸ Ondan bu konuda yardım istemesi de doğal gözükmetedir. Risalede de geçen Hicrî 980 yılı (Miladî 1572/1573), Küçüm Han için sakin bir dönem olarak değerlendirilebileceği için o yıllarda İslâmiyet'i yaymak üzere girişilen faaliyetler için elverişli bir dönem olmalıdır.¹⁶⁹

Bazı kaynaklara göre Küçüm Han, aynı hususla ilgili olarak Kazan'dan da birçok din adamını ülkesine getirtmişti. Bazılarına göre ise İslâmiyet'in kabul edilip gereklerinin yerine getirilmesi için çok sert yaptırımları olmuş, aksi durumlarda ölüm cezaları bile vermiştir. Ancak gayretleri ülke genelinde aynı etkiyi gösterememiştir. Din adamları ülkenin her köşesine ulaşamamış, İslâmiyet'i yayma girişimleri başkent İsker ve çevresinde etkili olabilmiş, İsker'in uzağında kalan bölgelerdeki halklar eski dinlerine bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bundan başka Ostyaklar, Vogullar gibi farklı

---

166 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 62-64.

167 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 119-121.

168 Bu konuda Ebu'l-Gazi, "Hacim Han'ın, Abdullah Han'ın ve Gücüüm Han'ın ecdadı Cengiz oğlu Cuci Han'ın beşinci oğlu Şeybân Han'dır. Bu üç han birbirlerinin çağdaşı idiler ve birbiri ardına vefat ettiler." demektedir. Bkz. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 191. Abdullah Han, Hicrî 991'de (Miladî 1583/1584) Buhara'da han olmuş, 1006'ya (Miladî 1597/1598) kadar iktidarda kalmıştır. Ancak babası İskender zamanında da memleket işlerinde söz sahibiydi. Bkz. Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 65.

169

dilleri konuşan diğer etnik unsurlara da dil problemi nedeniyle İslâmiyet anlatılamadığından, onların da Müslümanlaşması mümkün olmamıştır.¹⁷⁰

Küçüm Han, bütün siyasî mücadelelerinin yanı sıra, bir yandan Sibirya'da İslâmiyet'in yayılması için gayret gösterirken diğer yandan da ülkesinin imarıyla meşgul olmuş, komşularıyla ticarî ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.

---

170 Abdülkadir İnan'a göre gelen âlimlerle aynı dili konuşmaları sayesinde Sibirya'daki Türkler arasında İslâmiyet hızlıca yayılmıştır. Ona göre aynı bölgede yaşamalarına rağmen Ostyaklar arasında farklı dil konuşmaları sebebiyle İslâmiyet'in yayılması daha zordu, ancak yine de Türklerden etkilenmeleri dolayısıyla İslâmiyet'in Ostyak ve Vogullara da sirayet etmesi doğaldır. Sibirya'da İslâmiyet'in yayılışı ile ilgili İnan'ın bir diğer tespiti ise şöyledir: "*XVI. asırda başlayan Rus istilâsı bir asır gecikmiş olsa idi Sibirya'daki bütün Türk ve Fin kavimleri İslâmlaşmış olacaktı*". Bkz. Abdülkadir İnan, a.g.m., s. 336.

3. RUSLARIN SİBİRYA'DA YAYILMALARI

3.1 Kazan ve Astarhan Hanlıklarının Ruslar Tarafından Ele Geçiriliş Süreci

Rusların Altın Orda hâkimiyetinden çıkmalarıyla (1480) birlikte yayılma süreçleri de aynı zamanda başlamış oluyordu. 1502'de Altın Orda Devleti yıkıldığında mirasçılarını olarak geride hanlıklar kalmıştı. Kazan, Astarhan ve Kasım hanlıkları İdil-Ural coğrafyasında kurulan hanlıklardı. Yine en güçlü mirasçı hanlıklarından biri, Osmanlı'nın desteğini arkasına alan Kırım idi. Altın Orda'nın sukutundan sonraki süreçte Kazan Hanlığı'nın (1437-1552) topraklarına hâkim olmak, Rusların en önemli amacı oldu.

Altın Orda'nın yıkılmasındaki en önemli etkenlerden biri hiç kuşkusuz taht mücadeleleriydi. Kazan Hanlığı da bu mücadeleler neticesinde doğmuştu. Timur'un seferleri ile iyice zayıflayan Altın Orda'da Toktamış Han'dan sonra güç ve dirayet sahibi bir hükümdar başa geçmemişti. 1430'lu yıllarda Uluğ Muhammed Han, hanlıkta tutunamayınca çeşitli badirelerden sonra Kazan'a giderek Kazan Hanlığı'nın temellerini atmıştı.

Kama, Kazanko ve İdil gibi üç önemli ırmağın ortasında, Asya ve Avrupa arasındaki ticarî yolların kavşağında bulunan Kazan ve çevresi, bugün olduğu gibi Altın Orda dönemi ve sonrasında da önemli bir merkez konumundaydı. O dönemde Kazan şehri Türkistan, Sibir ve Kafkasya'dan gelen tüccarlarla Rus tüccarların buluşma noktasıydı.¹⁷¹ İdil Irmağı'nın beslediği verimli topraklarla birlikte İdil Ticaret Yolu'nun da ele geçirilmesi Ruslar için önemliydi. Bu doğrultuda Kazan Hanlığı'nın ele geçirilmesi Rus Devleti'nin istikbali için elzemdi.

Moskova'da II. Vasiliy'den sonra tahta III. İvan (1462-1505) çıktı. Rus devletinin ideoloğu olarak tanımlanan III. İvan Rus knezliklerini Moskova etrafında topladı. Son Bizans imparatorunun yeğeni Sofia ile evlenip onun da mirasçısı olduğunu iddia ederek konumunu kuvvetlendiren III. İvan, 1480'de Rus paralarında var olan

---

171 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, VIII., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 756.

hanların adını çıkartarak Altın Orda'nın vassallığından çıkıp Rus devletinin bağımsızlığını ilan etti.

1470'lerde Ruslar hanlıklar için sorun teşkil etmezken yavaş yavaş güçlenip tehdit hâline geldiler. III. İvan gibi güçlü bir hükümdarın Rus tahtına çıkması ve aynı zamanda Kazan Hanlığı'nda da taht sorunlarının başlaması iki devlet arasındaki dengeyi Ruslar lehine değiştirmeye başladı. Ruslar Kazan Hanlığı'nın içişlerine müdahale etmeye başladılar. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bu olaylara sessiz kalması ile Ruslar daha da cesaretlendiler ve Kazan Hanlığı üzerine çok sayıda sefer düzenlediler.¹⁷²

Kazan Hanlığı'nda tüccar sınıfı siyasi görüş olarak ikiye ayrılmıştı. Hanlıkta devlet gelirleri ticarete dayanıyordu. Tüccar sınıfı Rusya ile iyi ilişkilerden yanaydı ve Rusların müdahalelerine karşı çıkmıyorlardı. İkinci grup ise milliyetçi kesimdi ve Kazan Hanlığı'nın müstakil kalmasından yanaydı. Bu gruplaşmaya taht sorunları da eklenince Kazan Hanlığı'nda karışıklıklar giderek arttı. Bu unsurların Rus devletinin gelişmeye ve güçlenmeye başladığı dönemde olması Kazan Hanlığı açısından talihsiz bir durumdu.¹⁷³

Kazan Hanlığı'nın 115 yıllık tarihi Ruslarla mücadele ile geçti. Taht sorunlarının daima var olduğu hanlıkta iktidar sık sık el değiştirirken¹⁷⁴ birçok farklı sülalenin temsilcisi hanlığın başına geçti.¹⁷⁵ Bu durum hanlıkta istikrarsızlığa sebep olurken hanlığı dış güçlere karşı zayıf hâle getirdi. Bu durumun tersine aynı dönemde Rus hükümdarları 30-40 yıl iktidarda kaldılar. Diğer yandan hanlıklar arasında birlik sağlanamadığı gibi birbirleri ile de sürekli bir mücadele söz konusuydu. En nihayetinde gittikçe zayıflayan Kazan Hanlığı'na 1549 ve 1551 yıllarında

---

172 Daha geniş bilgi için *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, Haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

173 Mihail Hudyakov, *a.g.e.*, s. 20.

174 115 yılda 19 defa han değişikliği yaşanmıştır. Esasen 15 han tahta çıkmış, ancak bazı hanlar ikişer, üçer kez iktidara gelmiştir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", s. 757.

175 Kazan Hanlığı'nda Uluğ Muhammed sülalesi 80 yıl hâkimiyette kaldıktan sonra 1518 ile 1552 yılları arasında Altın Orda'nın diğer ardılları olan Kasım, Sibir, Kırım ve Astarhan hanlarının sülalelerinden hanlar davet edilerek Kazan tahtına çıkarılmışlardır. Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", s. 756; İlyas Kamalov, "Tatar Prensesi Süyümbike ve Kazan'ın Ruslar Tarafından Ele Geçirilişi", *Avrasya Fatihî Tatarlar*, Haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 135-151.

gerçekleştirdiği seferlerden sonra üçüncü bir sefer düzenleyip büyük bir ordu ile Kazan'ı kuşatan IV. İvan 1552'de Kazan Hanlığı'na son verdi.¹⁷⁶

Önceleri yeterli güce sahip olmadıklarından hanlığın vassalı olarak varlıklarını sürdürürken Moskova etrafında birleşip güçlü, merkezî bir devlet hâline geldikten sonra Ruslar hanlık içindeki karışıklıklardan da faydalanarak Kazan'ı ele geçirip imparatorluğa giden yolda ilk adımı atmış oldular. Kazan Hanlığı'nın sukutu ile birlikte İdil-Ural coğrafyasındaki Türk hâkimiyeti sona ermeye başladı. Göç yolları üzerinde bulunan ve bu coğrafyada devletler kuran Türkler için hanlık toprakları önemli bir bölgeydi. Türkler için tarihî öneme sahip İdil Irmağı'nın kontrolünün Ruslara geçmesi onun artık Volga Irmağı olarak anılmasına sebep olacaktı. Nehirlerin sağladığı ulaşım ağı ve verimli toprakların bereketi Ruslar için ulaşım ve iâşe sorunlarının çözümü demektir. Ural'ın aşağı taraflarına ve Hazar Denizi'ne doğru önleri açılan Ruslar artık Kafkasya ve Sibiryaya yönünde ilerleyebileceklerdi. Farklı etnik grupları bünyesine katan Rus devleti imparatorluk olma yolunda da böylelikle ilk adımını atmış bulunuyordu. Diğer yandan III. İvan zamanında Slav birliğinin sağlanıp Moskova Knezliği çatısı altında Rus knezliklerinin birleşmesinden ve Bizans İmparatorluğu'nun son bulup Ortodoksluğun hamiliğine soyunulmasından sonra iyice oturan "Rus" kimliğinin inşasıyla güç kazanan Ruslar için Kazan'ın düşmesi Hristiyanlığın İslâm'a karşı bir zaferi olmuştu.¹⁷⁷

1552'de Kazan Hanlığı'nı ele geçiren Ruslar, İdil Ticaret Yolu'nun tamamına sahip olma düşüncesinden hareketle Aşağı İdil'in öteden beri önemli kültürel ve ticarî merkezlerinden biri olan Astarhan şehrine gözlerini diktiler.¹⁷⁸ Doğu ile batı arasındaki ticarî yolların kesiştiği noktada bulunan Astarhan Hanlığı, Altın Orda'nın asıl mirasçısı görülmesi açısından da önemliydi.

Kazan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Astarhan Hanı Yamgırcı b. Berdibek 1551'de Moskova'nın hâkimiyetini tanıdı ve IV. İvan'ın vassalı olmayı kabul etti. Kırım Hanlığı ya da Osmanlı Devleti'nin Astarhan'ı ele geçirmesinden korkan IV. İvan ise vassallıkla yetinmeyip acele bir hamleyle Astarhan'a yöneldi. IV. İvan 1554'te hanlık ile giriştiği mücadeleye sebep olarak Yamgırcı Han'ın varılan

---

176 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", s. 756.

177 İlyas Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015, s. 63-71.

178 İlyas Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Çev. İlyas Kemaloğlu, Haz. Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2017, s. 379.

anlaşmalara uymamasını ve Astarhan'da Moskova elçisine kötü davranılmasını ileri sürdü. Bahsi geçen yılın Nisan ayında Moskova'dan Astarhan'a 30.000 kişilik askerî bir birlik gönderen IV. İvan, 2 Haziran'da şehri hiçbir dirençle karşılaşmayıp savaşa bile gerek kalmadan ele geçirdi. Vergiye bağlanan hanlığın başına şehirden kaçan Yamgurcu Han'ın yerine daha önce Moskova'da yaşamış olan Derviş Ali getirildi.¹⁷⁹ Çok geçmeden 1556'da IV. İvan hanlığa tamamen son vererek Astarhan Hanlığı topraklarını ülkesine kattı. Kendi unvanına da "Kazan ve Astarhan Çarı"nı ekledi ve kendini Kırım hanlarıyla bir tutmaya başladı.¹⁸⁰

Kazan ve Astarhan hanlıklarının ele geçirilmesi ile Rusya imparatorluk yolunda önemli bir adım atmıştı. Altın Orda ve Kazan Hanlığı'nın vassallığından kurtulup ardı ardına gelen bu kazanımlarla Ruslar, başarı ve zafer duygusunun kendilerine verdiği güvenle daha uzak coğrafyalara doğru ilerlemenin yollarını arayacaklardı. Nitekim Kazan Hanlığı'nın ve ardından Astarhan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra benzersiz doğal kaynaklarıyla Sibiry coğrafyasının yolu artık onlara açılmış durumdaydı.

Kazan'dan sonra Astarhan'ın da düşmesi ile Ruslar Hazar Denizi'ne ulaştılar, İran ve Osmanlı Devleti ile komşu oldular. Bu durum aynı zamanda Orta Asya Müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ile münasebetlerini kesmiş ve Hac için Mekke'ye gitmelerini imkânsız hâle getirmişti. Bunun üzerine Müslüman halk İstanbul'a mektup ve elçiler göndererek acil yardım istedi.¹⁸¹ Astarhan'a iyi planlanmamış ve hazırlanılmamış bir sefer düzenleyen Osmanlı Devleti, esasen çok da önem vermediği bu toprakların Ruslarda kalmasına sessiz kalmıştır. Oysa savaşmadan kazandığı bu gayriresmî de olsa ilk Osmanlı-Rus savaşından sonra Ruslar Osmanlı Devleti için ileride büyük bir problem hâline gelecekti.

3.2 Rusların Sibir Hanlığı'na İlgilerinin Başlangıcı ve Sebepleri

Ruslar hanlıkları ele geçirme sürecinde çok çeşitli metotlar takip ederek imparatorluğa giden yolda adım adım ilerlediler. Önce ele geçirmek istedikleri yerlerle olan sınırlarını güvence altına alıyorlar; sınırlarda, hatta bazen hanlığın

---

179 İlya Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", s. 379.

180 İlyas Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti ve Takipçileri", *Orta Asya Türk Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2016, s. 109.

181 *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, s. 3.

içinde kaleler inşa ediyorlardı. Örneğin, Kazan Hanlığı ile mücadelelerinde 1520'lerden sonra hanlık topraklarında kaleler inşa etmeye başladılar. Bu kalelerden ilki, III. Vasiliy zamanında inşa ettikleri Vasilsursk Kalesi'dir. Yine 1550 yılında yapılan Kazan seferinin başarısızlığa uğramasından sonra dayanak noktası olması ve kuşatmanın kolaylaştırılması için Züye Irmağı'nın İdil'e döküldüğü yerde Zeya (Sviyajesk) Kalesi inşa edilmiştir (1551).¹⁸² Ruslar yayıldıkları yerlerde kalıcı olup daha da ilerleyebilmek için adeta bir sıçrama noktası gibi kullanabilmek adına diğer hanlıkları ele geçirirken de bu stratejiye başvurmuşlardır. IV. İvan Astarhan Hanlığı'nı Rus devletine kattığında (1556) Orta Asya'dan gelen kervanların ve Hazar Denizi yoluyla İran ticaretinin transit merkezi olan Astarhan'da bir kale inşa ettirmiş, Terek civarına Kozakları¹⁸³ yerleştirerek oradan Kafkasya'ya sarkmıştı.¹⁸⁴

Ruslar yayılma stratejisi olarak hanlıklar arası çatışmalardan yararlanıyor, gerekirse bu çatışmaları alevlendiriyor ve hanlıkların bu çatışmalarla güçten düşmelerini bekliyorlardı. Altın Orda'nın halefleri olan hanlıkların asıl mirasçı olarak kendileri üzerinde egemenlik kurabileceği tehdidi ve endişesi ile Astarhan Hanlığı'na seferler düzenleyip hanlığı zayıflattıklarında Rusların hemen müdahale ederek vassalı olması karşılığında Yamgurcu Han'a destek verip başa getirdiklerini görürüz.¹⁸⁵ Halil İnalçık'a göre Kazan ve Astarhan'da Rus hâkimiyetinin yerleşmesinde Nogaylar önemli bir rol oynamışlardır. Moskova, Nogay komutanlarını kendi hizmetinde

---

182 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", s. 756; Heinrich Von Staden, *Korkunç İvan Zamanında Rusya*, Tercüme ve Notlandırma: Serkan Acar-Gülşah Hasgüçmen, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 76.

183 Rusya'nın içlerinden kaçıp sınırlarda hırsızlık yaparak yaşamlarını sürdüren çapulcu ya da eşkiya diyebileceğimiz kişiler için kullanılan "Kozak" terimi Türkçe "firarî, kaçak, kaçkın" ya da "özgür adam" anlamlarında kullanılan "Kazak" kelimesinden gelmektedir. IV. İvan, güney sınırları meselesini Kozakların sürekli ittifakını sağlayarak çözmeye çalışan ilk Rus hükümdarı olmuştur. Kozakların yaşadıkları alanlar; Moskova, Polonya, Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı, Nogay Ordası ve kuzeydeki kabile devletleri gibi siyasi varlıkları yerleşmiş devletlerle çevrili belirsiz bir bozkırdı. Kozakların kendi devletleri yoktu, fakat birbirlerine zayıf bağlarla bağlı askerî topluluklar hâlinde yaşamaktaydılar ve birçok konuda göçebe yaşam biçimini benimsemişlerdi. İlk Kozak toplulukları, iki büyük ırmak olan Don ve Dinyeper ırmaklarının aşağı kısımlarında oluştu. İçlerinde farklı etnik köken ve yaşam biçiminden insanları barındırsa da zamanla Slav ögesi baskın hâle geldi ve birçok Kozak Ortodoksluğu kabul etti. "Ataman" adı verilen liderlerini seçimle iş başına getirir ve askerî seferler sırasında ona tam anlamıyla itaat ederlerdi. Bkz. Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 167-168. Kozaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004.

184 Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 29.

185 İlya Zaytsev, "Astrahan Hanlığı", s. 789-791.

kullanmasının yanında Çengiz soyundan gelenlere de sınır bölgelerine yerleşme müsaadesi vermekteydi.¹⁸⁶

Ruslar, hanlıklar arası çatışmalardan faydalandıkları gibi hanlıkların kendi içindeki ayrılıklardan da istifade ederek muhalif ya da haksızlığa uğradığını düşünen grupları merkezî idareye karşı kışkırtıp kargaşa ortamının oluşmasına ve dolayısıyla hanlığın zayıflamasına sebep oluyorlardı. Alevlendirdikleri yapay anlaşmazlıklarda kendilerine yakın kimse ya da grupları güçlendirdikleri gibi bazen de ikili oynayarak hem muhalif grupları hem de merkezî idareyi destekliyorlardı. Bu desteklerle güçlendirdikleri tarafı kendilerine bağımlı hâle getiriyorlardı. Bu durum başlangıçta destek alan taraf için “geçici bir ittifak” gibi görünse de Rusya’nın sistemli bir biçimde uyguladığı bu klasik “böl ve yönet” politikası uzun vadede Rusların lehine sonuçlanıyordu.¹⁸⁷

Rusların bir diğer stratejileri ise hanlıklardaki farklı etnik unsurları vergiden muaf tutmak, ekonomik açıdan destek olmak gibi çeşitli vaatlerle kendi taraflarına çekerek hanlık içinde çatlaklar oluşturmalarıdır. Kazan’ın zaptına hazırlanırken Züye Kalesi’nin inşasını müteakiben Çuvaş ve Çirmişlerin Moskova tâbiyetine girmeleri¹⁸⁸ buna bir örnek teşkil etmektedir. Nogay göçebe gruplarını kendi yanına çekmek için de ekonomik avantajlarından yararlandıklarını görüyoruz. Nogaylardan çok sayıda at satın alırken onlara ihtiyaç duydukları mamulleri temin ediyorlardı. Bunun yanında Nogaylar kıtlık yaşanan yıllarda Moskova’nın gönderdiği buğday ile kırılmaktan kurtulmuşlardı.¹⁸⁹

Ruslar, Sibir Hanlığı’nın ele geçirilmesi sürecinde bu metotlara iki unsur daha eklediler: Rus Kozakları ve Stroganov ailesi. Kozakları öncü birlikler hâlinde hedef bölgelere gönderiyorlar, buralarda yıpratıcı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Kozakları kontrolleri altında tutmak ve askerî faaliyetlerinde kullanmak için Ruslar onlara silah ve barut sağlıyorlardı. Ateşli silahlara sahip olmaları Kozaklara Türkler karşısında büyük avantajlar sağlıyordu. Halil İncılık bu durumla ilgili şöyle bir tespitte bulunmaktadır: “... *Denebilir ki, stepe ateşli silahların gelişi, Türk-Moğol aslından atlı göçebelerin bin yıllık egemenlik dönemine son veren en köklü bir devrim*

---

186 Halil İncılık, a.g.m., s. 32.

187 G. Ahmetcan Asena, *Sibirya-Batı Türkistan / İpek Yolu-2*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 235-236.

188 Akdes Nimet Kurat, “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, s. 763.

189 Halil İncılık, a.g.m., s. 32.

getirmiştir. Artık atlı göçebeler değil, ateşli silahlarla donanmış Kazaklar saldırı hâlinededir.”¹⁹⁰

Sibir Hanlığı ve diğer hanlıkları ele geçirme sürecinde Rusya'nın ilk aşamada takip ettiği politikaları değerlendirdiğimizde ilk başta devlet olarak arka planda kaldığını söyleyebiliriz. Doğrudan doğruya bir saldırıya başvurulmaksızın, siyasi ve maddi risk altına girilmeden güvendiği şahıs ya da kuruluşları cesaretlendirerek ve meşru zeminler oluşturarak ihtiyaç duyulan kaynaklara ulaşılma istenmiştir. Askerî tedbirler gerektiğinde işi önce aracılara, Sibir Hanlığı örneğinde Stroganovlara bıraktılar. Stroganovlar da paralı askerleri olan Kozak çetelerini yeni teknoloji ile silahlı olarak bu işe sevk ettiler. Böylelikle Çarlık adına Sibiryaya ilk gelenler Kozaklar oldu. Esasen Rus ordusu XVI. ve XVII. yüzyıllar itibarıyla bozkır halklarının atlı ordularıyla baş edecek güç ve tecrübeye değildi. En önemlisi ele geçirecekleri coğrafyayı tanımıyorlardı. Bununla birlikte eğer doğrudan doğruya saldırgan bir politika takip edecek olurlarsa bozkır halklarının ve Türkistan hanlıklarının uyanmasına sebep olabilirlerdi. Muhtemel bir sınır ve çıkar çatışması doğuda Oyratlar ve Çin'i, güneyde (ileriki dönemlerde Türkistan hanlıklarının ele geçirilmesinde) Hindistan'dan kuzeybatıya doğru ilerleyen İngiltere ve başka komşu devletleri rahatsız edebilirdi. Ayrıca Rusya henüz oturmuş, istikrarlı bir devlet hâline gelmiş değildi. Bu aşamada doğrudan alınacak mağlubiyet devletin geleceğini tehlike altına alabilirdi. Bunun yanında tarihî hedefleri olan “sıcak denizlere inme” hayali de gerçekleşme olasılığını kaybedebilirdi.¹⁹¹

Ruslar yayılmacılık siyasetlerinde ticarî münasebetlerle tüccarlardan da istifade etmişlerdir. Hanlıklarla ticarî ilişkiler tesis ediyorlar, bu sayede Rus tüccarlar buralara giderek hanlık hakkında malumat elde ediyorlardı. Orta İdil boyunda kurulmuş olan Kazan şehri doğudan, güneyden ve batıdan gelen tüccarların buluşma noktası olup zamanının milletlerarası ticaretinde önemli bir yere sahipti.¹⁹² Aynı şekilde yine İdil boyunda kurulmuş Astarhan da büyük pazarları olan önemli bir ticarî merkezdi.¹⁹³ Tüccarlar buralara gidip ticarî münasebetler kurarken hem şehir ve çevresinin ekonomik potansiyelinin büyüklüğünün farkına varıyorlar hem de hanlık hakkında bilgi sahibi oluyorlardı.

---

190 Halil İnalçık, a.g.m., s. 32.

191 G. Ahmetcan Asena, a.g.e., s. 234.

192 Akdes Nimet Kurat, “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, s. 768.

193 İlya Zaytsev, “Astrahan Hanlığı”, *Türkler*, s. 787.

Rusya ticarî ilişkiler kurmanın yanı sıra bölgeye casuslar, misyonerler ve bilim adamları da göndererek bu kişiler aracılığıyla elde edilen bilgiler doğrultusunda hedefteki ülkenin yapısını ve güç dengelerini ayrıntılı bir biçimde öğreniyordu. Misyonerler eğitim, sağlık gibi bazı sosyal hizmetlerde bulunup güven ortamı oluşturduktan sonra siyasi tahriklerle bölge halkını kışkırtıyorlardı. Çar, Sibir Hanlığı'nda baş gösteren iktidar kavgasında taraf olup Taybugaoğullarının yanında yer almıştı. Diğer taraftan Küçüm Han İslâmiyet'i yaymaya çalışırken Rus misyonerler şamanlar ve kamlarla işbirliği yaparak yerli halkı İslâmiyet'e karşı kışkırttılar. Bu misyonerler, Sibiryaya Ruslar tarafından ele geçirildiğinde askerî güçlerle topladıkları yerlileri toplu hâlde suya sokarak vaftiz ettiler.¹⁹⁴

Esasen Rusların Sibiryaya ile ilişkileri Novgorod Knezliği zamanında başlamıştı. Ruslar, XI. yüzyılın başlarında Ural Dağları'nın doğusunda geniş ve zengin toprakların olduğunu öğrenmişlerdi. Bununla ilgili ilk kayıt Novgorod kroniklerinde geçen 1032 yılına ait kayıtlardır. Ruslar, Peçora Irmağı'nın doğusu ve Batı Sibiryaya'nın kuzeyini kapsayan bu bölgeyi Yugorskaya Zemlitsya (Yugor vatani veya Yugra) diye adlandırmaktaydılar. Novgorodlular XII. yüzyılın başlarında bu bölgede tarım yapmayı denedilerse de başarı sağlayamadılar.¹⁹⁵

Novgorodlular Sibiryaya'ya iki farklı yoldan ulaşıyorlardı. Birincisi, Kuzey Divina Irmağı'nın kollarından biri olan Suhona Irmağı üzerindeki Velikiy Ustyüg kasabasıydı. Suhona Irmağı ve Kuzey Divina'nın bir diğer kolu olan Visegda ile yol aldıktan sonra Peçora Irmağı havalisindeki kuru alana ulaşıyorlardı. Buradan da Usa Irmağı yoluyla Ural Dağları'na ulaşıyorlardı. İlk yol, düşük rakımlı Ob Irmağı'nda son buluyordu. İkinci yol ise yine Kuzey Divina'dan başlayıp Ob Irmağı'nın ağzındaki Kuzey Denizi'ne doğru uzanıyordu.¹⁹⁶

Ticarî münasebetler dolayısıyla başlamış olan ilişkiler coğrafyanın doğal zenginliği konusunda Ruslarda bir fikir oluşturmuştu. Başlangıçta Sibiryaya'ya olan ilginin sebebi de yayılcılık politikası değil, Sibiryaya'nın değerli kürkleri açısından son derece büyük bir zenginliğe sahip olmasıydı. Novgorodlu avcı ve tüccarlar Moğolların gelmesinden 200 yıl önce demirden araç-gereçler ve silah karşılığında Ostyaklardan

---

194 G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 235.

195 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 88-89.

196 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 89.

kürk alıyorlardı.¹⁹⁷ Özel bir ticarî şirket olan Yugorşiçina XIV. yüzyılda Sibirya ile ticaret yapmak için Novgorod'da kurulmuştu.¹⁹⁸ Moskova'nın knezlikleri tek çatı altında toplamasından sonra da bu ticaret devam etti.

Ticarî ilişkiler haricinde bölgeyi yağmalamak için de Novgorodlular buraya askerî seferler düzenlediler. Bu amaçla yapılan akınları, Yuğralıların 1187 ve 1193 yıllarında başarıyla püskürttükleri kroniklerdeki kayıtlarda geçer. Moskova ve Novgorodlular arasındaki mücadele, burada yaşayan Komiler, Zinyanlar ve Samoyedlerin Moskova Knezliği'ne tâbi olmaları ile sona erdi (1456). Moskova, III. İvan döneminde, Komiler ve onların komşuları olan Yuğralar arasındaki düşmanlığı kullanarak kuzeydoğuda hâkimiyeti tamamen sağlayıp bölgeyi kontrolü altına aldı. Rusların kendilerine has dış politikası burada da kendini göstermektedir. Askerî seferler öncesinde bölge kabileleri hakkında bilgi toplayarak rakip kabileleri birbirilerine karşı kullanma politikasını burada yaptıkları gibi gelecekte de imparatorluğa giden yolda sık sık kullanacaklardır. Nitekim 1465 yılında yine benzer stratejilerle Komilerden asker toplayarak Yuğralıları mağlup ettiler. Novgorod'un 1478'de Moskova'ya bağlanmasından sonra Ruslar, Yugor topraklarında hak iddia ettiler. III. İvan tarafından 1483'te Sibirya'ya keşif amaçlı Prens Fedor Kurbskiy komutasında büyük bir ordu gönderildi. Ordu, Kama yoluyla Ural Dağları'nı aştıktan sonra İrtiş, Tobol ve Tavda ırmakları vasıtasıyla Ob Irmağı'na ulaşarak bölgeye başarılı bir seferde bulundu. Bu sefer sonucunda Yuğralılar Moskova'nın tâbiyeti altına girip vergi ödemeyi kabul ettiler. Ancak Ruslar bölgeden ayrılınca bu taahhütlerini yerine getirmedi.¹⁹⁹

Kuzey yoluyla Sibirya'ya sızan Ruslar, güneydeki tuz ticaret merkezi Solikamsk yoluyla da Urallara doğru ilerleyerek 1472'de Komilerin yaşadığı Perm topraklarına girdiler. Bu gelişmelerle birlikte 1483-1499 yıllarında yapılan seferlerle Ural Ötesi halklardan Hanti, Mansi ve Samoyedler hâkimiyet altına alınarak vergiye bağlanmıştır. 1499-1500 yıllarında III. İvan, bu defa Semyon İvanoviç Kurbskiy komutasında bir orduyu bölgeye gönderdi. Bu sefer neticesinde de 40'tan fazla yerli kabileden büyük miktarlarda vergi alınarak geri dönüldü.²⁰⁰

---

197 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 43.

198 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 89.

199 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 89-90.

200 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 90-91.

XVIII. yüzyıl Rus aydınlarından Aleksandr Nikolayeviç Radişçev (1749-1802), *Sibirya'nın İlhakı Üzerine Kısa Bir Anlatı* adlı eserinde III. İvan döneminde yapılan seferleri şu ifadelerle değerlendirmektedir: “*Büyük Rusya'nın temelini atan Büyük Knez İvan Vasilyeviç, huzursuz Mansileri baskı altına almak istedi; muhtemelen yeni yerler ele geçirmek, Kuzey Buz Denizi sahillerinde yaşayan ve Samoyadin ya da Samoyedler adıyla bilinen halkları egemenliği altına almak amacıyla 1499 yılında Yugor'a, iki komutan öncülüğünde bir ordu gönderdi. ... Kaynaklarda aktarıldığına göre; çok sayıda şehir alınmış, çok sayıda insan yaralanmış, knezlik onları Moskova'ya getirmiştir. Büyük olasılıkla bu sefer, iki yıl sonra –yine aynı komutanın liderliğinde- bir başka seferin gerçekleştirilmesine vesile olmuştur. Sefer için hazırlanan ordu, Yugor civarında yaşayanlardan teşkil edilmiştir. Bunun nedeni bu insanların o bölgeyi yakından tanınmasıydı. ... Bu kez Rus kuvvetleri, Berezov yakınlarındaki Obi Nehri'ne dek ulaştı. Fakat anlaşılabilir bir şekilde Ruslar, bu toprakları ele geçirmek niyetinde olmalarına rağmen, elde ettikleri ganimet ve kölelerle birlikte Sibirya'dan tamamen geri çekildiler.*”²⁰¹

Kuzey yolundan Sibirya'ya en iyi şartlarda bile çok güç gidilebiliyordu. 800 kilometre güneyde daha kolay bir yol olmasına rağmen III. İvan döneminde Kazan Hanlığı Rusların buradaki yolunu tıkıyordu.²⁰² Moskova'nın Sibirya'nın zengin kaynaklarına ulaşması için önce Kazan Hanlığı'nın ortadan kaldırılması gerekiyordu. 1552'de Kazan Hanlığı'nın düşmesinden sonra Perm bölgesi, Rus yerleşimcilere ve madencilere açıldı. Rus köylüler ve tüccarlar buradaki madenleri çıkarıp işlemeye başlayınca Moskova çıkardığı fermanlarla bölgedeki halkı büyük sülaleler aracılığıyla yönetmeye başladı. Uzun yıllar Divina bölgesinde ticaret yapan Stroganov ailesi de bu sülalelerden biriydi.²⁰³

3.3 Sibirya'da Rus Yayılmasının Başlangıcı: Stroganov Ailesi

Sibirya tarihinde ve Rusların Sibirya'yı ele geçirmesinde Stroganov adı ilk akla gelen isimlerden biridir. Bir rivayete göre Stroganovların atası Altın Orda'dan Rusya'ya

---

201 Burcu Özdemir, a.g.m., s. 368.

202 W. Bruce Lincoln, a.g.e., s. 23.

203 İlyas Topsakal, a.g.e., s. 91-92.

gelip yerleştikten sonra Hıristiyanlaşan bir Türk mirzadır.²⁰⁴ Spiridon²⁰⁵ adındaki bu Türk soylusu hanın yanından kaçarak Dmitriy Donskoy'un maiyetine girmiş, bir Rus kadınla evlendikten sonra uzun bir süre Ruslara hizmet etmişti.²⁰⁶ Şüphesiz bu durum Altın Orda'da tepkiyle karşılanmıştı. İki taraf arasında meydana gelen savaşlarda knez çatışmalara gönderdiği askerlerinin başına bu Hıristiyanlaşan mirzayı getirmiş, ancak eski mirza savaş esnasında Altın Orda'ya esir düşünce feci bir sonla hayatını kaybetmişti. Rivayete göre bütün vücudu dilim dilim doğranıp rendelenmiş, "rendelenenin oğlu" anlamına gelen Stroganov²⁰⁷ adı da böyle doğmuştu. Spiridon'un Rusya'da kalan dul hamile eşi kısa süre sonra çocuğunu doğurmuş, çocuk bu olaya nispetle Stroganov ismiyle anılmıştı.²⁰⁸ Stroganov ailesi olarak ileride nam salacak bu aile, Rusya'nın kuzey sınırının muhafız ve bekçileri olarak, büyük bir imparatorluk olma yolunda ilerleyen Rusya'ya mühim hizmetlerde bulunacaktı.

İlk Stroganovlar Rusya'nın kuzey sınırında yeni keşfedilmiş olan bir tuz gölünün etrafında kurulan Solviçegodsk'ta ticarî faaliyetlere başladılar.²⁰⁹ Spiridon'un oğlu Kuzma, Kuzma'nın oğlu Luka, Luka'nın oğlu Fedor, Fedor'un oğlu Anika (Anika) idi.²¹⁰ Luka burada bulunan Rus girişimcilerden biriydi. Bu girişimciler tuz gölünden aldıkları suları geniş bir kaplarda kaynatıp tuz elde ediyorlardı. Bahsi geçen zamanlarda yiyecekleri korumak ve saklamak için tuz tek seçenek olduğundan altın gibi değer görüyordu. Bu gölün keşfinden önce Ruslar tuz ihtiyacını Kırım'daki Ceneviz kolonilerinden ya da Kuzey Avrupalı Hansa tüccarlarından satın alarak karşıyorlardı.²¹¹ Solviçegodsk girişimi Rusya'nın tuz ihtiyacı yönünden dışarıya bağımlılığını azaltmada bir ilk adım olmuş, sonrasında gittikçe artan bu girişimler

---

204 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 29; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 591; Reşit Rahmetî Arat, "Küçüm Han", s. 1071-1072; N. A. Baskakov, *Türk Kökenli Rus Soyadları*, Çev. Samir Kâzimoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 7.

205 Hadi Atlasî, ona bu ismin Tatar mirzası olduğunun üzerini örtmek için Hristiyanlaştıktan sonra verilmiş olabileceğini söylemektedir. Bkz. Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 30.

206 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 27; N. A. Baskakov, *a.g.e.*, s. 7; Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 30.

207 Rusça "strogat" fiili "soymak, rendelemek" anlamına gelmektedir. N. A. Baskakov, Stroganov isminin "strogat" (kıpırdatmak) veya "ostrog" fiilleri ile alakalı olduğunu söylemektedir. Bkz. N. A. Baskakov, *a.g.e.*, s. 7. Ancak genel görüş "soymak" fiilinden geldiği yönündedir. Bkz. W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 27; Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 30. Serkan Acar ise bu konuda şöyle bir tespitte bulunmaktadır: "*Stroganovlar isimlerinden de anlaşılacağı üzere, galip ihtimalle Astarhan kökenli idiler (Astragan-Strogan).*" Bkz. Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 400.

208 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 30, W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 27.

209 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 27; N. A. Baskakov, *a.g.e.*, s. 7.

210 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 30.

211 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 27.

sayesinde Rusya tuz ihraç eder konuma gelmiştir. Stroganovların servetinin temelini de tuz gelirleri oluşturmuştur.

Atlasî'ye göre Stroganovların Sibirililerle münasebetleri Luka'nın oğlu Fedor zamanında başlamıştır. Ona göre III. İvan, Novgorod'u ele geçirdiğinde buradaki halklar dört bir yana dağılınca Fedor da Novgorod'dan göç etmek zorunda kalmış olmalıydı. Stroganov ismi bu tarihten sonra Ustyüg ve Solviçegodsk'da anılmaya başlanmıştır. 9 Nisan 1517'de Fedor'un oğulları Stepan, Osip ve Vladimir'e Vasiliy İvanoviç tarafından Ustyüg'da tuz fabrikası kurma izni verilmesiyle ticarî faaliyetleri başlamış oldu.²¹²

Tuz gelirleri siyasi açıdan da Stroganovlara avantaj sağlamış, Uluğ Muhammed'e esir düşen (1445) Moskova Büyük Knezi II. Vasiliy'in kurtulmalığı olarak istenen paranın ödenmesinde kullanılmıştır.²¹³ Bu durum, ailenin zenginliğinin ulaştığı büyüklüğe ve Moskova Knezliği ile sıkı bağlarına işaret etmesi açısından önem arz etmektedir. Onların bu sadakati karşılıksız kalmamış, çarlar tarafından çeşitli ayrıcalık ve ödüllerle payelendirilen Stroganov soyu her zaman Rusya'nın en zengin ve şöhretlileri arasında yer almıştır.²¹⁴

Stroganov ailesine asıl zenginlik Luka'nın torunu Anika ile birlikte geldi. O, 1520 ve 1530'lu yıllarda komşularının işletmelerini satın alarak işleri iyice büyüttü. Babası ve dedesinin kullandığı teknik olan suyu buharlaştırarak tuz elde etme yolunu terk etti ve getirttiği Avrupalı uzmanlardan öğrendiği yeraltı kaynaklarından tuzlu suyu ısıtılmış borulardan geçirme yöntemini uygulamaya soktu.²¹⁵ Bu yeni teknik onlara tuz tekeli ve büyük bir serveti getirdiği gibi Rusya da ilk defa ihtiyacını karşılayacak kadar tuz elde etmeyi bu yolla başarmış oldu.

Anika tuz ticaretini geliştirerek tuz karşılığında kürk almaya başladı. Rusya'nın kuzey kıyılarına gelen İngilizlerle ticaret yapma iznini çardan aldıktan sonra onlara çok değer bulan bu kürkleri verip karşılığında lüks eşyalar aldı. Bu lüks eşyaları da yine kürklerle değiştirdi ve servetine servet katarak adeta bir ticarî imparatorluk kurdu. Anika imparatorluğunun temellerini atarken Beyaz Deniz kıyılarından Moskova ve ötesine uzanan girişimlerini yönettiği Solviçegodsk'taki şatosunda

---

212 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 30; Reşit Rahmetî Arat, *a.g.m.*, s. 1072.

213 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 27; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 591.

214 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 28.

215 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 28.

Rusya'nın en büyük kütüphanesini kurarak Batı'nın bilimsel ve teknolojik gelişmelerinden faydalanmayı da ihmal etmiyordu.²¹⁶

Anika'nın üç oğlu vardı: Grigoriy, Yakov ve Semen. Oğullar da babaları gibi geniş bir vizyona sahiptiler, öğrenme sevgileri ve bilime olan meraklarının yanında Semen'in farklı bir ilgisi daha vardı. O, XVI. yüzyıl sonlarında Stroganov ikon ressamları ekolünü örgütlemesiyle ön plana çıkmıştı. Bu özelliğinin yanı sıra 1550'lerin ortasında babası ve iki ağabeyi Sibirya sınırında seferlere çıktıklarında Solviçegodsk'u korumak görevi ona kalınca ileride aile reisliği yapabileceğini de ispatlamıştı.²¹⁷

Kazan Hanlığı'nın ele geçirilmesi ile birlikte Anika ve oğulları dikkatlerini Perm'e yönelttiler. Kazan daha düşmemişken Stroganovlar, ajanlar vasıtasıyla bu toprakları işlenebilirlik açısından incelemeye başlamışlardı. Perm'in özelliği, Sibirya'ya nisbeten yakın olması ve nehir yoluyla Moskova'ya daha kısa mesafede bulunmasıydı. Böylece tuz üretimi daha ucuza mal edilebilecekti. Bunun yanında daha ucuz işçilik ve Sibirya kürklerine de daha kolay erişebilme imkânına sahip olacaklardı. Çar, uzun yıllardır süregelen sadakat ve hizmetlerinin karşılığı olarak Stroganovlara Perm topraklarını verdi.²¹⁸ Stroganovlara bahşedilenler aslında Rusya'nın doğuya doğru genişlemesine yapılan yatırımlardı. Ayrıca onların kazançlarından gelecek vergiler de hazineyi zenginleştirecekti. Sibirya kapısının kontrolü artık Stroganovlardaydı.

Grigoriy Anikoviç elindekilerle yetinmeyip IV. İvan'dan 1558'de Solikamsk'tan Çusovaya Irmağı'na kadar Kama boyunda boş olan yerleri istedi.²¹⁹ Çar, Grigoriy'e "Çusovaya'ya kadar Kama Irmağı'nın iki kıyısında" bulunan 9 milyon dönüm araziye burada bulunduğu altın, gümüş, bakır, demir gibi madenleri Moskova'ya bildirmek şartıyla kiralık olarak işletmek üzere verdi. Stroganovlar bu bölgede hem tuz çıkarabilecek hem de kürk ticareti yapabileceklerdi. Üstelik Anika 20 yıl vergiden muaf tutulacak, bunun yanında sınır bölgelerinde kaleler inşa

---

216 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 28-29.

217 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 29.

218 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 29.

219 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 30; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 591; İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 92; W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 30.

edebilecekti.²²⁰ Bu kaleler ve buralara yerleştirilen top ve topçular sayesinde Stroganovlar Nogayların hücumlarından korunabileceklerdi.²²¹

Radişçev, *Sibirya'nın İlhakı Üzerine Kısa Bir Anlatı* adlı eserinde ilk Stroganovların faaliyetleri hakkında şunları yazmaktadır: “Novgorod’un en zenginleri, yeni yönetimin baskısından kaçarak bu topraklardan ayrıldılar; bunlar arasında Anik (Anika) Stroganov’un babası ve dedesi de vardı. Onlar, Novgorod şehrinden ayrıldı ve eskiden bir tuzla olan Soliviçegodsk’a taşındı. Anik Stroganov Sibirya’nın yerlilerinden ve onların komşularından kürk aldı. Ancak Sibirya halklarıyla doğrudan bir ticari ilişki kurmak amacıyla, kendi halkından ve birkaç prikaşik’ten (tüccar) oluşan bir grubu, bölgenin yerlileri eşliğinde Ural Dağları’na gönderdi. Böylece Ural Ötesi’ndeki toprakların yapısı ve buradaki Pazar hakkında güvenilir bilgi sahibi olmayı, bu bölgenin halkıyla tanışmayı ve haberleşmeyi hedefliyordu. Onun bu girişimi başarılı oldu. Obi’ye kadar Sibirya hakkında bilgi sahibi olmak için, buraya küçük ve değersiz ürünleri gönderdi ve karşılığında pahalı ürünler aldı. ... Sibirya’daki kazanımları genişletmek, vergilerden ve kuşkulardan kaçınmak niyetiyle Moskova’ya döndü. Çara Sibirya’nın değerli kürkleri açısından zengin olduğunu, hazinesinin bundan büyük kar elde edeceğini bildirdi ve Rusların Sibirya’ya nüfuz etmeleri halinde, yerel halktan haraç olarak değerli kürk toplayabileceğini söyledi. Bu söyledikleriyle çarı memnun eden Stroganov, Ural Dağları civarına yerleşmek, buraları iskân etmek ve tarıma açmak, savunma amacıyla insanları silahla teçhiz etmek ve bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla asker bulundurmak için izin istedi. Kendisine Çusovaya ve Kama’daki boş arazilerin verilmesi durumunda, tüm bu masrafların kendisi tarafından karşılanacağı sözünü verdi. Çar memnuniyetle bunu onayladı ve Kama topraklarının mülkiyetinin kendisine bırakıldığına dair belgeleri Stroganov’a verdi.”²²²

Bu izinle birlikte Kankara (1558), Kergedan (1564) şehirleri ve Kankara’da bir manastır kuruldu ve bu bölge mamur bir vilayet hâline geldi.²²³ 1564 tarihli bir fermanla, “Çarın memurlarının Stroganov ve adamlarının işine karışmayacağı” ilan

---

220 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 30; Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 30; Reşit Rahmetî Arat, *a.g.m.*, s. 1072; İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 92.

221 Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 591.

222 Burcu Özdemir, *a.g.m.*, s. 369.

223 Reşit Rahmetî Arat, *a.g.m.*, s. 1072.

edildi.²²⁴ Bu gelişmeden 10 yıl sonra da Anika'nın diğer oğlu Yakov, IV. İvan'dan Çusovaya Irmağı'nın boyları ile ırmağın ağzından başlayarak Kama'nın aşağısına kadar olmak üzere yirmişer kilometrelik yerleri talep etti. IV. İvan ona da bahsi geçen toprakları aynı haklarla verdi (25 Mart 1568).²²⁵ Stroganovlar böylelikle Rusya'nın en büyük özel mülkiyetine sahip oldular. Son toprak bağışısıyla birlikte Stroganovların kontrolü altındaki topraklar XVI. yüzyılda İngiltere topraklarının üçte ikisi büyüklüğüne ulaşmıştı.²²⁶ Grigoriy ve Yakov tüccarlarını Uralların ötesine göndererek buradan da kürkler topladılar ve depolarını doldurdular.

1570'lere kadar Stroganovlar faaliyet gösterdikleri ve çarlık adına idare ettikleri bölgelerde rahatça hareket edip sükûnet içinde yaşıyorlardı. 1570'lere gelindiğinde Stroganovlar Sibiry'a yayılırken Kama Irmağı kıyısındaki yerleşim birimleri ilk saldırılara hedef olmaya başladı, yani Stroganovlar artık Sibir Hanlığı ile küçük çatışmalara giriyorlardı. 1572 yılında çok sayıda Çeremiş, Votyak, Başkurt ve Nenets Kama boyunda Permlilere ve buradaki tüccarlara saldırarak onları öldürdüler.²²⁷ Stroganovların seferleri hanlığın topraklarına girmeye başlayınca artık iki güç karşı karşıyaydı. Stroganovların Sibir Hanlığı'nın ne çapta bir güce sahip olduğu konusunda malumatları yoktu. Hana bağlı boy sayısı, Ostyak ve Vogullar gibi yerli etnik grupların hanın ordusuna katılıp katılmadığı gibi soruların cevabını tam olarak bilmiyorlardı.²²⁸

1572 saldırısı, Perm komutanı Bulgakov tarafından IV. İvan'a bildirilince IV. İvan, 6 Ağustos 1572'de Stroganovlara bir mektup gönderdi. Mektupta şu satırlar yazılıydı: *"Benim bu mektubum ulaştığında siz selamette olunuz. Kabiliyetli komutanlarınızı seçip göndermek mümkün olana kadar gönüllü Kazakları toplayıp onları silahlandırınız. Aynı şekilde bize sadık kalan Ostyaklardan ve Vogullardan da asker toplayınız. Bunları toplayınca da bize ihanet eden Çirmiş, Votyak, Ostyak, Nogaylar üstüne saldırımları için gönderiniz."*²²⁹

Stroganovların yeni yerleşim birimlerinde bulunan kişilerin hanlık idaresinde bulunan yerlilerin kunduz avladıkları yerlere saldırıp buralarda avcılık yapmaları

---

224 G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 242.

225 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 30-31; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 591, W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 30.

226 G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 242.

227 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 31.

228 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 31.

229 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 31.

sebebiyle arada oluşan husumetten faydalanan Küçüm Han, bu yerli halkları yanına çekerek ittifak kurdu. Bu sırada Kırım Hanlığı orduları da Moskova'ya ilerliyordu.²³⁰ Küçüm Han bu durumdan da istifade ederek Stroganovların Uralların ötesine çekilmelerini sağlamayı ve Sibir Hanlığı'nın bağımsızlığını pekiştirmeyi hedefledi.

Küçüm Han'ın ilk seferleri sırasında Stroganovlara ait yerleşim birimlerinde bulunan tuz üretim çiftliklerinde 5.000'i köle olmak üzere 15.000 insan yaşıyordu. Bu çiftlikler saldırılara hazırlıklı, kalelerle çevrili korunaklı yapılarıydı. Küçüm Han buralara önce yanına çekmeyi başardığı yerli mütteliklerini gönderdi (1572).²³¹ IV. İvan bu durumdan haberdar olunca öfkelenip Stroganovlara mümkün olduğu kadar çok adam toplayıp hazırlıklı olmalarını emretti. Küçüm'le birlikte hareket eden yerli halkları da kendi lehlerine çekmek için kolaylıklar sağlayacağını bildirdi. Ancak ertesine Küçüm Han daha büyük bir kuvvetle harekete geçti ve Ruslarla birlikte Stroganovların yanında yer alan yerlileri de öldürmekten çekinmedi.²³² 1573'ün Haziran ayında Küçüm Han'ın kardeşi Muhammed Kul, çok sayıda Ostyak'ı öldürerek kadın ve çocukları esir aldı. Bu olayın yanı sıra IV. İvan tarafından Kırgız yurduna gönderilen Çabukov adlı elçi ve IV. İvan'ın hizmetindeki bazı Tatar komutanlar da Muhammed Kul tarafından öldürüldü. Muhammed Kul Stroganovların şehir sınırının 5 kilometre yakınına kadar gelmiş, ancak geri dönmüştü.²³³

Bunun üzerine Stroganovlar çara gönderdikleri dilekçe ile savunma savaşı yapmaktan vazgeçip mücadeleyi artık Sibir yurduna yaymaları gerekçesiyle ondan izin istediler. Üst üste gelen bu gelişmelerden sonra çar 30 Mayıs 1574'te Stroganovları Sibirya'ya kadar yetkilendirdi ve onlara sınırlarda kaleler inşa etme iznini verdi.²³⁴ Onlar adeta çarın memurları gibi hareket ederek bölgeyi istila edebileceklerdi. IV. İvan, paralı askerler olan Kozaklarla Ostyak, Vogul, Yugra ve Samoyedlerden oluşan bir kuvveti Yakov ve Grigoriy'in yanına vererek Sibir yurdunun işgalinde görevlendirdi.²³⁵ Stroganovlar kale inşasının yanında bölgede

---

230 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 31.

231 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 31-32.

232 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 31-32.

233 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 31; Reşit Rahmeti Arat, a.g.m., s. 1072.

234 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 31; W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 32.

235 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 31.

şehirler de kurdular. Kama boyları ve Uralların civarında kurulan bu şehirler zamanla Rusya'nın en zengin şehirleri hâline geldi.

Stroganovlar açısından bu meşakkatli mücadele esasen cesur bir adımdı. Çünkü hem fizikî açıdan çok zorlu ve vahşi bir coğrafyada ilerlemeye çalışacaklardı, hem de uzak mesafeler olduğu için merkez Perm'den uzaklaşmış, dolayısıyla ikmal, sevk ve yedek güç açısından zora düşebilecekleri koşullarla karşı karşıya kalmış olacaklardı. Bunun yanında çeyrek yüzyıldır savaşlarla meşgul olan Çar IV. İvan da bel ağrısından muzdarip, cesur kararlar almaktan imtina eder vaziyetteydi. İsveç ve Polonya ile 1550'lerde başlayan savaşın devam etmesinin yanı sıra kendi ordularının bile Kazan ve Kırım Hanlığı karşısında ne kadar zorlandığını, Rusya'nın kaynaklarını tükettiğini bilen IV. İvan'ın Stroganovların bu durumun altından kalkabilecek güce sahip olup olmamaları konusunda tereddütleri vardı. Yeterli askerî güç ve teçhizatı sağlayabilecekleri hususunda endişeliydi. Bütün bu sebeplerden dolayı IV. İvan, Stroganovlara geri çekilmeleri için talimat verdi.²³⁶

Isabel de Madariaga'ya göre, tuz ve kürk peşinde Rusya'nın kuzeydoğusundan Sibiryaya içlerine ilerleyiş, Stroganov ailesinin şahsi girişimidir.²³⁷ Bu görüş başlangıç için doğru bir tesbittir. Ancak Stroganovlar ticarî faaliyetlerini Obi Irmağı havzası boyunca ilerletirken kendi silahlı güçlerini de kurmak zorundaydılar.

3.4 Kozaklarla Mücadele ve Hanlığın Yıkılışı

Stroganov ailesinde 1575 yılında Grigoriy, 1579'da da Yakov ölmüştü. Torunlar Maksim ve Nikita ise ataları gibi cüretkâr ve risk almaktan çekinmeyen karakterdeydiler. Moskova'dan uzak olmalarını fırsat bilip çarın talimatını dinlemediler ve savaşı Sibir Hanlığı'nın başkentine taşıdılar.²³⁸ Onların çekincesi hanlıktan gelen saldırılar karşısında Perm'de bulunan yerleşim birimlerindeki insanları bu topraklarda tutamayıp bekalarının zarar görmesiydi. Aynı zamanda burada kazanacakları zafer, savaş ve yenilgilerden bunalmış çarın onlara karşı ihsanını arttırabilirdi. Aslında bu cesur kararı alırken çarın efsaneleşmiş öfkesi ve

---

236 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 32.

237 Isabel de Madariaga, *Korkunç İvan*, Çev. Emin Tanrıyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 438.

238 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 31-32.

cezalandırmadaki sınırsızlığının da farkındaydılar. Kendilerine önemli bir müttefik de bulmuşlardı: Yermak Timofeeviç başkanlığındaki Kozaklar.²³⁹

Stroganovların bölgeye gelmesiyle birlikte Ruslar Sibiryaya'ya yavaş yavaş yaklaşılmaya başladıklarını ifade eden Radişçev'e göre, Sibiryayı ele geçiren asıl güç Ruslar değil, Don Kozakları'dır. Çünkü Kozakların büyük çoğunluğu Rus kökenli olup Rus askerî gücünün temelini oluştursalar da o zamanlarda Rusya'nın yönetimi altında değillerdi.²⁴⁰

Yermak'ın da mensubu olduğu Kozaklar, Don ve Volga ırmakları boylarında haydutluk yapan eşkıya çeteleriydi. Yermak Timofeeviç, bazı araştırmacılara göre Don bölgesinden, bazılarına göre ise Ural ötesi topraklardan gelmiştir. Rusların Litvanyalılarla olan savaşına katıldıktan sonra Ural bölgesinde eşkıyalık yapmış, daha sonra Stroganovlar tarafından orduda görevlendirilmiştir. Önce Sibiryaya keşif heyetinin hazırlanmasını üstlenmiştir.²⁴¹ Yermak'ın asıl ünü, çarın koruması altında bulunan tüccar gemilerini yağmalamasından geliyordu.²⁴²

Kozaklar geçimlerini hem yabancı halkları hem de Rus halkını yağmalayarak sağlıyor, elçi ve tüccarlara zarar veriyorlardı. Dolayısıyla Rus tüccarlar ve Rus Hükûmeti, Kozaklardan çok büyük zararlar görüyordu. IV. İvan, 1577'de Kozaklardan kurtulmak için İvan Muraşkin idaresinde güçlü bir birliğini bunlar üzerine gönderdi.²⁴³ Muraşkin, pek çoğunu yakalayıp öldürse de azımsanmayacak sayıda Kozak bu saldırıdan kurtulup kaçmayı başarmıştı. Bunlardan biri de Yermak Timofeeviç'ti. O ve onunla birlikte kaçan Kozaklar, Kama Irmağı boyunca ilerleyip Çusovaya Irmağı ağzında bulunan Stroganovlar tarafından inşa edilen Kerkedan şehrine ulaştılar. Yermak ve yanındakilerin Stroganovlara gidiş tarihleri, çağrılıp çağrılmadıkları, kaç kişi oldukları hususunda Rus kaynakları farklı bilgiler vermektedir. *Stroganovskaya Letopis*'e göre 840 kişilik bir ordusu olduğu söylenen Yermak'ın kuvvetlerinin sayısı hakkında Hadi Atlasî ve Reşit Rahmetî Arat 6.000 sayısını kabul etmektedir.²⁴⁴

---

239 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 32-33.

240 Burcu Özdemir, *a.g.m.*, s. 369.

241 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 93 (d. 44).

242 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 33.

243 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 35; Burcu Özdemir, *a.g.m.*, s. 369.

244 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 36; Reşit Rahmetî Arat, *a.g.m.*, s. 1072. W. Bruce Lincoln de 840 sayısını vermektedir. Bkz. W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 33. Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Temir ise yazdıkları

Atlasî, onun Stroganovların hizmetine girmesi konusunda ise Stroganovların Kozakların yağmasından korkup Yermak ve yanındakileri iyi karşıladığını, 1577 yılının sonundan 1578 yılının yazına kadar Stroganovların yanında kaldığını yazmaktadır. Yermak 1578'in yaz mevsiminde Sibirya'nın Çusovaya Irmağı'nın yukarı kısımlarına kalan bölgeye bir seferde bulunarak buraları yağmaladı.²⁴⁵ Onun bu ilk dönemki faaliyetlerindeki amacı, öncesinde de yaptığı gibi yağmalayıp zenginlik elde etmektir.

Stroganovlar bu dönemde çekindikleri Yermak'ın kuvvetlerini silahlandırarak güçlendirdiler. İlk seferlerde yanına rehber ve adam vermedikleri Yermak, Çusovaya Irmağı'nın kollarından biri olan Silva Irmağı havalisinde, daha sonra Yermakovo Gorodişe olarak adlandırılacak olan ilk Rus yerleşim birimini kurdu.²⁴⁶ Yermak ve adamları bu ilk faaliyetler esnasında bölge ve civardaki halklar hakkında bilgi sahibi oldular. İaşe ve silah konusunda destek görmedikleri takdirde buralarda barınamayıp mevcut halklarla mücadele edemeyeceklerini de anladılar. Bu yüzden Stroganovların yanına geri dönmek zorunda kaldılar. Stroganovların da bu dönemde onlara her türlü desteği sağlamaktan başka çareleri yoktu. 1579'da yapılan Sibirya seferinde Kozakların yanında artık Stroganovlar tarafından yanlarına verilen rehberler de bulunuyordu. IV. İvan bu esnada onlardan haberdar oldu. Başlangıçta Çar, bu sırada Stroganovların başında bulunan Anika'nın torunu Maksim Stroganov'a öfkelenip bir mektup göndermişti.²⁴⁷

Yermak'ın paralı asker olarak Stroganovların hizmetine girmesinin en önemli sebeplerinden biri IV. İvan'a kendisini affettirmektir. Onun avantajı, ateşli silahlara sahip olmayan, sadece ok, yay ve mızraklarla savaşabilen bir düşmana tüfeklerle saldırmasından kaynaklanıyordu. Stroganovlar onun ordusunu 20.000 Ruble harcayarak çok iyi silahlarla donattılar.²⁴⁸

Yermak ilk Sibirya seferleri sırasında birçok yerde kışlamıştı. Buralarda bulunduğu esnada bölge halklarını yağmalayarak iaşe sağladığı gibi onların tüm mal varlığına da el koyuyordu. Bu halklardan biri de Vogullardı. Onların bu durum karşısında

---

makalede bu sayıyı 5.000 olarak vermektedirler. Bkz. Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, a.g.m., s. 593. Burcu Özdemir'in makalesinde ise 6000 ile 7000 kişilik bir birlikten söz edilmektedir. Bkz. Burcu Özdemir, a.g.m., s. 370.

245 Hadi Atlasî, a.g.e., s. 41-42; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, a.g.m., s. 593.

246 Hadi Atlasî, a.g.e., s. 42.

247 Hadi Atlasî, a.g.e., s. 41-43.

248 W. Bruce Lincoln, a.g.e., s. 34.

yaşadıkları çaresizliklerden çevre halklar da haberdar oldu. Herkes korku içindeydi. Bu durum onların birlikte hareket etmesini sağladı. Vogullar ve Tatarlar birlikte hareket ederek Tagıl Irmağı kollarından biri olan Neyva Irmağı boyunca Kozaklara saldırdılar ve onların birçoğunu öldürdükleri gibi kalanlar da kaçmak zorunda kaldılar, Kozakların çok azı Yermak'ın yanına ulaşabildi.²⁴⁹

Yermak mücadeleden vazgeçmeyip yeni sefer planları yaptı. Kozaklar Çusovaya Irmağı üzerindeki kalelerin birinden ellişer kişilik bölükler hâlinde yola çıktılar. İrmak boyunca tekneleriyle Urallara kadar ilerledikten sonra ırmağın daraldığı yerde teknelerini sırtlayıp taşıyarak dağların öte yanına, daha geniş yerlere ulaşip hiç durmadan ilerlediler. Bu sayede beş hafta sonra Sibirya'ya vardılar.²⁵⁰ Teknelerinin kenarlarının yüksek olması, onlara yerli askerî kuvvetlerin ok yağmuruna tutulduklarında kalkan vazifesi görerek büyük avantaj sağladı ve bu saldırıları bu şekilde bertaraf etmeyi başardılar.²⁵¹

Yermak ile bölge halkları arasında çetin mücadeleler yaşandı. Tatar mirzası Yapançı komutasındaki Sibir kuvvetleri ile yapılan çarpışmalarda Kozaklar başlarda üstünlük sağlayamadılar, ancak Sibirliler de Kozakları bölgeden uzaklaştırabilecek güçte değildiler. Kozaklar ilerlemelerini sürdürüp Tura Irmağı boyundaki Tatar köylerini yakıp yıkarak yağmaladılar. Yermak yaşanan kısa bir çarpışmadan sonra 1 Ağustos 1580'de Çingi-Tura'yı ele geçirdiler.²⁵² Daha sonra Tobol Irmağı boyunca Küçüm Han'a tâbi Tarhan Kale şehrine ulaştılar. Yermak burada bulunan Küçüm Han'ın Kotıgay adındaki vergi memurundan Küçüm Han hakkında bilgi edindi; ilkbaharda Rusya'ya döneceğini belirterek hana selamlarını iletmesini söyledi ve hana götürmesi için de çeşitli hediyeler verdi. Başvurduğu bu hile aslında hanın kendinden şüphe etmemesini sağlamak ve onu hazırlıksız yakalamaktı. Ancak Küçüm Han o zamana kadar duyduklarından ve aldığı bilgilerden düşmanın tehlikesinin büyüklüğünün farkında olduğundan Yermak'ın hilesine kanmadı ve asker toplamaya başladı.

Yermak, 9 Mayıs 1581 tarihinde Çingi-Tura'dan ayrılıp Tura Irmağı'ndan aşağılara ilerlemeye başladı. Yol boyunca iki taraf arasında zorlu mücadeleler oldu, bazen Sibirliler bazen de Kozaklar üstünlük sağladılar. Ancak Sibirliler Kozakları geri

---

249 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 44.

250 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 34.

251 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 34.

252 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 45; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 593; İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 95.

püskürtmeyi başaramadılar ve iki ay sonra Yermak ve kuvvetleri İsker yakınlarına ulaştılar. Burada Küçüm Han'ın yeğeni Muhammed Kul ile giriştikleri ve tüfek kullandıkları savaşta tek bir kayıp dahi vermeden Sibir kuvvetlerinin geri çekilmesini sağladılar (23 Ekim 1581).²⁵³ Sibiryaya tarihine yön veren bu savaşta Muhammed Kul yaralandı, Kozaklar ilerlemeye devam ettiler. Bu gelişmelerle birlikte Küçüm Han'ın yanında yer alan Ostyak, Vogul gibi yerli halklar birer birer ondan desteğini çekip ayrılmaya başladılar.²⁵⁴ Askerleri dağılan Küçüm Han'ın İsker'den ayrılmaktan başka çaresi kalmamıştı. İsker'e doğru ilerleyen Kozaklar buraya varınca şehri bomboş buldular. Herkes kaçmış, İsker boşalmıştı. 26 Ekim'de Kozaklar hiçbir dirençle karşılaşmadan İsker'i işgal ettiler.²⁵⁵ Küçüm Han'ın depolarını basarak kürklere el koydular. Dönüş yolunda ırmaklar donduğundan kışı Sibiryaya'da geçirmek durumundaydılar.

Radişçev, bölgedeki yerli halkların Yermak'a gönüllü olarak bağlandıkları iddiasındadır. Çünkü ona göre Küçüm Han da bölge halkı için bir korku unsuru ve yabancı bir işgalci durumundaydı: *“Kanımızca, pek çok şey Küçüm Hanlığı'nın ele geçirilmesinde Yermak'a yardımcı olmuştu. Bunlardan ilki, onun ateşli silahlara sahip olmasıydı, ikinci olarak Küçüm Han Sibiryaya'nın gerçek sahibi değildi, bir yabancı ve fatihtti. Bu nedenle yönetimi altındakiler –her işgal altındaki yerlerde olduğu gibi- ona sadece korkudan itaat ediyorlardı. Bu nedenle haraç (ya da yasak) ödeyen esir Sibiryaya halkı için bu haracı Yermak'a mı, Rus çarına mı yoksa Küçüm Han'a mı ödediğinin bir önemi yoktu. ... Ancak Yermak ve arkadaşlarına karşı adil olmak gerekir ki; cesaret, sürat ve dayanıklılık onlara has niteliklerdi.”*²⁵⁶

Yermak İsker'i ele geçirdikten sonra civardaki halklardan vergi toplama işine girişti. Daha önce Küçüm Han yanında savaşmış Kozaklardan çekinerek kendi yurtlarına dönen Ostyaklar, Kozak saldırısını beklemeden bağlılıklarını bildirdiler. Yermak'a birçok hediye ile gelen Ostyak grubunu Yermak iyi karşıladı ve bağlılıklarını kabul etti. Kozaklar hakkında korkutucu haberler yayıldıkça İrtiş, Tobol ve bunlara dökülen küçük ırmak boylarındaki Tatarlar da Ostyaklar gibi davranıp Yermak'ın

---

253 Hadi Atlası, a.g.e., s. 68-73.

254 Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, a.g.m., s. 593; İlyas Topsakal, a.g.e., s. 95.

255 Reşit Rahmeti Arat, a.g.m., s. 1072; Hadi Atlası, a.g.e., s. 68-73; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, a.g.m., s. 593; W. Bruce Lincoln, a.g.e., s. 34.

256 Burcu Özdemir, a.g.m., s. 370.

yanına hediyelerle gelerek tâbiyetlerini bildirdiler. Yermak aynı şekilde onlara da hoşgörölü davranarak kendi yurtlarında yaşamalarına izin verdi.²⁵⁷

Radişçev'in eserinde, Ostyakların tâbiyeti ile ilgili şu ifadeler mevcuttur: *(Yermak'ın) hanlığın başkentine varışının henüz 4. gününde, Demyanka Nehri civarından Ostyakların lideri büyük bir halk kitlesiyle ona geldi ve yiyecek ve pahalı kürklerden oluşan bir armağan getirdi. Küçüm'ün ordusunda yer alan Ostyaklar, bu ordunun Kozaklar tarafından Çuvaş ağzında yenilgiye uğratılmasından sonra, köleleştirilmeyi beklemeden gönüllü olarak Yermak'a bağlandılar.*"²⁵⁸

Yermak'ın asıl amacı, bütün Sibir yurdunu ele geçirmek olduğundan gösterdiği bu hoşgörü ile çevre halkları yanına çekerek işini kolaylaştırmak istiyordu. Artık bir korkusu da kalmadığından bölgede rahatça ilerliyor ve bulunduğu yerlerde korkusuzca konaklıyordu. Muhammed Kul bunu fırsat bildi ve Kozaklara saldırarak onlara kayıplar verdirdi. Buna çok öfkelenen Yermak, Muhammed Kul'un peşine düştü. Tatarlara saldırıp birçok kişiyi öldürdü, ancak Muhammed Kul kaçmayı başardı. Yaşanan bu gelişme bölge halkını daha da korkuttu, gruplar hâlinde gelerek itaatlerini Yermak'a bildirdiler.²⁵⁹ Yermak adeta bir han gibi davranarak vergiye bağladığı bu halkları içeren küçük bir hanlık kurmuş gibiydi.

Yermak Sibirlilerle mücadeleyi devam ettirerek 1582 yılının Şubat ayında Muhammed Kul'u esir aldı ve Moskova'ya gönderdi. Muhammed Kul gibi önemli bir komutanın esir alınması Küçüm Han'ı endişelendirdi.²⁶⁰ Tam da bu sıralarda başka sorunlar da yaşandı. Küçüm Han İsker şehrini ele geçirdiğinde öldürdüğü Bikbulat'ın oğlu Seyidak da taraftarlarıyla birlikte ona saldırı hazırlığı yapıyordu. Bundan başka yine bir karaçibeyi,²⁶¹ emri altındakilerle birlikte onun yanından ayrılıp İrtiş Irmağı'nın yukarisına göç etmişti (26 Ekim 1581).²⁶² Bütün bunların üst üste gelmesi Küçüm Han'ın işini iyice zorlaştırdı.

---

257 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 75-76; İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 95-96.

258 Burcu Özdemir, *a.g.m.*, s. 370.

259 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 76-77.

260 Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 595.

261 Ebu'l-Gazi'nin karaçi kelimesini "karamak" (bakmak) mastarına bağladığını belirten Mihail Hudyakov, karaçi kelimesinin "bakan" ya da "denetçi", "müzakereci" anlamlarına geldiğini söylemektedir. Bkz. Mihail Hudyakov, *a.g.e.*, s. 172.

262 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 79-86; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 595. Prof. Dr. İlyas Topsakal, bahsi geçen karaçibeyinden Mirza Karaçi olarak söz etmektedir. Mirza Karaçi, Küçüm Han'dan ayrılmakla kalmamış, Yermak'a müracaat ederek Küçüm Han'a karşı birlikte savaşmayı teklif etmiştir. Yermak, onun bu teklifi üzerine Rus Komutan İvan Koltsa komutasında 40 askeri ona

Yermak, Stroganovlara kazandığı zaferin müjdesini verirken Çar'dan önceki eşkıyalık suçlarından dolayı bütün Kozaklar adına affedilmesini talep ettiği bir dilekçeyle birlikte IV. İvan'a bir heyet göndererek büyük meblağlar tutan ganimetten elde ettiği hediyelerini sundu. İvan Koltsov adındaki ünlü Kozak komutan önderliğinde 50 kişilik bir heyet, çara hediye olarak yanlarında 2.400 samur, 20 siyah tilki ve 50 kunduz kürkü götürdü. Çar'a sunulan dilekçede Sibir yurdunu idare etmek üzere bir komutanın gönderilmesi talebi de bulunmaktaydı.²⁶³

Yermak'ın adamları 1583 yazında Moskova'ya vardıklarında Rusya'nın çeyrek yüzyıldır süren İsveç ve Polonya ile savaşı da sona ermişti. Böyle bir yükten kurtulan Çar artık doğuya ağırlık verebilir, Stroganovları destekleyebilirdi. IV. İvan elçi heyetini ve sunulan dilekçeyi memnuniyetle karşıladı ve Kozakları affetti. Kazanılan zaferin korunmasını amaçlayan IV. İvan, Dmitriy Balhovskiy ve onun yardımcısı olarak İvan Gluhov önderliğinde 500 kişilik bir birliği ile birlikte Yermak'a çeşitli hediyeler ve Moskova hükümdarlarını temsil eden çift başlı kartal motifli bir zırh gönderdi. Birlikte Sibiryaya'ya gitmeleri için cemaatleriyle beraber 10 papazı da gönderdi. Bazı kaynaklara göre IV. İvan, Koltsov'a Rus boyunduruğunda bulunup Sibiryaya'ya gitmek isteyenleri de götürme izni vermiştir. IV. İvan bu olaydan sonra kendi unvanları arasına "bütün Sibiryaya topraklarının hükümdarı" unvanını da ekledi.²⁶⁴

Radişçev'e göre Yermak'ın Çar'a başvurmasının sebepleri şunlardı: mücadeleler sırasında çok sayıda Kozak hayatını kaybettiğinden dolayı yanında çok az sayıda kuvvetin kalması, Çar'ın gücünden çekiniyor olması ve bölgeyi onların elinden alması konusundaki endişesi.²⁶⁵

İlyas Topsakal'a göre Küçüm Han'ı Ruslarla mücadelesinde zayıf düşüren ve ordusunu yıpratın en önemli sebep, kendi boyundan olan beylerin iktidar mücadelesidir. Küçüm Han, Muhammed Kul'un bile isyanıyla karşılaşmış, 1583'te

---

göndermiş, ancak Mirza Karaçi verdiği sözden dönerek 1583 sonbaharında gelen askerleri pusuya düşürüp öldürmüştür. Mart 1584'te ise İsker'de Yermak'ı diğer Tatar beylerinden oluşan ordusuyla kuşatsa da bir netice elde edememiştir. Bkz. İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 97.

263 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 77. G. Ahmetcan Asena'nın, çara getirilen hediyelerin miktarı ile ilgili ifade ve değerlendirmeleri şu şekildedir: "2400 adet samur kürkü (ki o devirde bir samur kürkü normal bir çiftçinin yıllık gelirinin on misli kıymetindeydi), sekiz yüz adet gümüş/polar tilkisi kürkü ve iki bin adet kunduz kürkü. Çar'a sunulan hediyeler Yermak'ın Sibiryaya operasyonunun maliyetinin beş katı kıymetindeydi; yani çok kârlı bir operasyon yapılmıştı." Bkz. G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 243.

264 İlyas Kemalöglu, "Sibir Hanlığı", s. 511.

265 Burcu Özdemir, *a.g.m.*, s. 371.

onunla olan mücadelesinde birçok askerini kaybetmiştir.²⁶⁶ Bütün bunlardan başka Küçüm Han'ın Kazak hanlarıyla da sık sık savaştığı bilinmektedir. 1570'te Ruslarla teması olan Hak-Nazar Han ile savaşan Küçüm Han, Tevekkel Han'la da mücadele etmek durumunda kaldı. 1590'da Buhara Hanlığı'na saldıran Tevekkel Han, Abdullah Han'ın kuvvetlerini sıkıştırarak onun Küçüm Han'a askerî olarak yardım etmesine engel olmuş, bununla da kalmayarak Ruslarla temasa geçip Küçüm Han'a karşı birlikte hareket etme ve Rus tâbiyetine girme talebinde bulunmuştur.²⁶⁷

Diğer taraftan Muhammed Kul 1584'te Moskova'ya getirildiğinde IV. İvan ölmüş, yerine oğlu Fedor İvanoviç geçmişti. Fedor, Muhammed Kul'un iyi karşılanmasını emretti. Muhammed Kul kalan ömrünü itibarlı bir biçimde Rusya'da geçirmiş, hatta alay komutanı olarak bazı seferlere katılmıştır.²⁶⁸

Küçüm Han, İrtiş Irmağı'nın yukarisına çekildikten sonra aynı yerde durmayıp sürekli yerini değiştirirken Bolhovskiy'in²⁶⁹ gelmesiyle güçlenen Kozaklar da Sibir yurdunda birçok yeri ele geçirmeye devam etti. Yermak'ın yeni teçhizata ihtiyacı vardı. Her ne kadar yapılan çatışmalarda başarılı sonuçlar olsa da Küçüm Han'ın kuvvetleri tarafından oldukça yıpratılmış durumdaydı. Çarın askerleri ancak 1584 yılının Kasım ayında Yermak'ın yanına vardılar, fakat Yermak'a ulaştırmak üzere yanlarında bulunan teçhizatı kullanmış, bir kısmını da kaybetmişlerdi. Yiyecek sıkıntısı da baş gösterdi, iyice umutsuz bir vaziyete düştüler. Açlıktan ölümler olduğu gibi cesetleri yemek zorunda kaldıkları durumlar da yaşandı.²⁷⁰ Yaşanan kıtlıkta Rus komutan Semyon Bolhovskiy de ölenler arasındaydı. Bununla birlikte Tatar, Ostyak ve Vogullar avladıkları hayvanları onlarla paylaşarak sağ kalanların hayatta kalabilmelerine yardım etmişlerdir.²⁷¹

Yermak ve kuvvetleri ilerlemeye ve kazandıkları çatışmalarda yüklü miktarda ganimet elde etmeye devam ediyorlardı. Yermak, İrtiş boyunca yukarıya doğru ilerlerken Taşatkan şehrine geldiğinde Vagay Irmağı yoluyla Buhara'dan bir

---

266 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 96.

267 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 111.

268 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 85.

269 Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Temir'in makalesinde Bolhovskiy'den Moskova Hükûmeti tarafından tayin edilip Sibir'e gönderilen ilk vali olarak söz edilmektedir. Bkz. Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 595.

270 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 87; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 593; W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 35.

271 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 98.

kervanın geldiği haberini aldı. Bu kervanla ilgili “*Kervan, İsker’e Ruslarla alışveriş yapmak için geliyormuş. Ancak Küçüm Han, onu Vagay boyunda durdurmuş ve İsker’e göndermiştir.*”²⁷² bilgisini alınca Yermak, Vagay Irmağı boyunca yukarı doğru hareket ederek Atbaş adlı yere ulaştı. O, süregelen seferlerden dolayı çok yorgundu; Sibirlilerin de yakınlarda olduğunu düşünmediğinden konakladığı yerde çekinmeden uyudu. Oysa Küçüm Han adamlarına Yermak’ı pusuda beklemelerini emretmişti. Küçüm Han’ın kuvvetleri Yermak ve yanındakilere gece yarısı baskısıyla saldırdı ve Yermak da dâhil olmak üzere ordusundaki herkes öldürüldü.²⁷³

Radişçev’in bu olaylarla ilgili verdiği bilgiler ise şöyledir: “*Yermak artık gücünün ele geçirilen topraklarda yerleştiğini düşünmeye başladı. Diğer taraftan Küçüm Han ise Ruslardan bu hareketlerinin intikamını almayı planlıyordu; bir hile tasarladı ve bir Tatar aracılığıyla Yermak’a, kendisinin ticaret amacıyla Sibirya’daki Kozaklara giden bir Buhara ticaret kervanını engellediğine dair asılsız bir haber yolladı. Bu asılsız habere inanan Yermak, bu kervanı karşılamak amacıyla İrtiş’in yukarisına ve sonra da Vagay Nehri’ne doğru gitti. Uzun zaman geçip de kimseyle karşılaşmayınca kervan haberinin asılsız olduğunu anladı ve geriye döndü. Yermak herhangi bir düşman saldırısından korkmaksızın kıyıya indi ve burada gecelemeğe karar verdi. Kozakları yorgun düşüren yolculuktaki zorluklar onlara dikkatli olmaları gerektiğini unutturdu ve derin bir uykuya daldılar. Bu noktada ilk hatayı Yermak, kendi yatağının yakınlarına nöbetçi koymamakla yaptı ve bu onun hayatına mal oldu. Çünkü Küçüm Han onu takip etti ve hatalarından yararlanarak uykudaki Kozaklara saldırdı ve neredeyse hepsini öldürdü. Bu olaydan korkuya kapılmayan ve Tatarları yarararak kıyıya ulaşan Yermak, şanssızlık eseri kıyıda biraz uzakta bulunan bir kayığa atladı. Ancak bu sırada suya düştü. Havanın karanlık ve zirhinin ağır oluşu onun tekneye ulaşmasına engel oldu. Bu cesur ve sert adam, şimdiye kadar düşmanlarıyla mücadelede Azrail’in başısladığı hayatına böylelikle kendisi son verdi.*”²⁷⁴

Rus tarihçilerin böyle bilgiler vererek “Sibir Fatihî” olarak adlandırdıkları Yermak’ı yüceltmeye çalışmaları doğaldır. Ancak ölümüyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Kaynakların çoğunda bu saldırıdan kurtulmaya çabalayan Yermak’ın

---

272 Hadi Atlası, a.g.e., s. 90.

273 Hadi Atlası, a.g.e., s. 89-91; W. Bruce Lincoln, a.g.e., s. 35-36; İlyas Topsakal, a.g.e., s. 98.

274 Burcu Özdemir, a.g.m., s. 372.

ırmağa koşarak teknesine binip uzaklaşmaya çalışırken suya düşmekten kurtulamadığı ve üzerindeki ağır kartal başlı zırhla suyun derinliklerine çekilerek hayatını kaybettiği yazıldığı gibi Sibirliiler tarafından öldürüldüğü de kaydedilmiştir. Atlasî'nin görüşü ikincisi yönündedir.²⁷⁵

Yermak Timofeeviç öldürüldükten sonra İsker'de sadece 150 askeriyle İvan Gluhov kalmıştı. Gluhov, bu kadar az kuvvetle Küçüm Han'ın saldırısına karşı koyamayacağını biliyor, ayrıca var olan iâşe sorunu onun durumunu daha da zorlaştırıyordu. Bu şartlar altında Rusya'ya dönmekten başka bir çare göremeyen Gluhov, 15 Ağustos 1584'te Rusya'ya hareket etti.²⁷⁶

Diğer yandan Küçüm Han son kazanılan zaferden oldukça memnundu ve hanlığını tekrar canlandırabileceği ümidindeydi. Bu düşünceyle oğlu Ali'yi İsker şehrine göndererek burayı tekrar ele geçirmek istedi. İsker'de zaten kimse kalmadığından şehri kolayca zapt etti. Fakat Ali burada fazla barınamadı. Bikbulat'ın oğlu Seyidak, çok sayıda askerle İsker'e gelince Ali de şehirden ayrılmak durumunda kaldı.

İsker'deki bu olaylardan Moskova'nın henüz haberi olmadığından Çar Fedor, 1585'te bölgeye vali olarak İvan Mansurov adındaki kişiyi 100 asker ve teçhizatla gönderdi.²⁷⁷ Mansurov, adından da anlaşılacağı gibi sonradan Hıristiyanlaşan bir Altın Ordalı olup İvan Kalita zamanında (1328-1340) Moskova'ya yerleşmişti. O, Fedor'un emri üzerine yola çıkıp Tobol'dan İrtiş'e doğru ilerlerken yolda karşılaştığı kişilerden Rusların Sibir'den ayrıldıklarını ve bölgenin tekrar Sibirliilerin idaresine geçtiğini öğrendi. Duydukları karşısında az sayıda askerle Sibir'e gitmesinin intihardan başka bir şey olmayacağını farkına varan Mansurov, Gluhov ile aynı yolu takip ederek geri dönmeye karar verip İrtiş ve Ob ırmakları boyunca ilerlemeye başladı. Kış mevsimi yaklaşınca ilerleme şansı zora giren Mansurov, İrtiş Irmağı civarında kışlamak amacıyla kendine bir yer tahkim etti. Burada Ostyaklarla iki defa

---

275 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 91. Önceleri soyguncu, eşkiya gibi sıfatlarla anılıp suçlu bir çete elebaşısı olarak nitelendirilen Yermak, Sibir'in ele geçirilmesi sırasında gösterdiği yararlılık ve başarılarından sonra Ruslar tarafından kahraman ilan edilmiş ve Rusya'ya hizmetlerinden dolayı 1839'da Tobolsk şehrine bir anıtı dikilmiştir. Bkz. Fatih Ünal, "Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, 2015, s. 616, d. 19.

276 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 93; İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 98.

277 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 94.

çatışma yaşasa da onları toplarıyla püskürtmekte zorlanmadı ve 1586 yılı başında Ob Irmağı ve Yugor Dağı yoluyla Rusya'ya dönmeyi başardı.²⁷⁸

Mansurov'un top saldırılarından sonra iyice korkuya kapılan Ostyak ve Vogullar Moskova'ya elçi göndererek çardan kendileri için güvence alıp Rus saldırılarından korunmayı ve vergiden muaf tutulmayı ümit ediyorlardı. Lugay adında bir kişi elçi olarak seçilip Ostyak şehirleri adına 1586'da çara gönderildi. Çar Fedor, saldırı olmayacağına ve vergi toplanmayacağına dair bir mektubu Lugay'a verdiyse de her yıl 280 samur derisi vereceği taahhüdünde bulunan Lugay her iki senede bir 560 samur derisini Ruslara teslim etti.²⁷⁹

Mansurov'dan önce Moskova'ya dönen Gluhov, Sibir'deki mevcut durumu Çar Fedor'a izah edince Sibir'e tekrar asker ve teçhizatın gönderilmesine karar verildi. Boris Sukin ve İvan Myasny adlarındaki komutanlar önderliğinde 300 asker, 1586 yılının kış aylarında Sibir'e hareket etti.²⁸⁰ Onlara yolda Mansurov'la karşılaştıkları takdirde onunla birlikte hareket edip kaybedilmiş yerleri tekrar ele geçirmeleri söylendi. Bu talimatla hareket eden Rus güçleri 29 Temmuz 1586'da Tura Irmağı boyuna ulaşıp Tavda Irmağı ağzından 85 kilometre uzaklıkta bulunan Çingi-Tura şehrine vardılar.²⁸¹ Burada Rusların Sibiry'a da yayılmasında önemli dönemeçlerden biri olan Tümen şehrini kurdular (1586)²⁸². Sibirlilerin bu dönemde Ruslara karşı koyacak güçleri yoktu. Tümen şehri civarındaki halklar burada bulunan komutana tâbi edilerek vergi ödemekle yükümlü kılındılar. Böylece Ruslar Sibiry'ya iyice yerleşmiş oldular.

İsker şehrinde hüküm süren Seyidak konusunda ise Ruslar Moskova'ya haber gönderip ferman beklediler. Mevcut güçleriyle onu yenebileceklerini düşünmüyorlardı. Çar bunun üzerine bir mektupla birlikte 500 Kozak'ı daha Sibir'e gönderdi.²⁸³ Mektupta, Tatar hücumlarından korunmak ve dayanak noktası oluşturmak amacıyla İsker'e yakın bir şehrin inşa edilmesi isteniyordu. Bu emir

---

278 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 94.

279 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 95.

280 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 97. Prof. Dr. İlyas Topsakal, 300 kişilik ordunun başındaki komutanın adını Vasiliy Sukin olarak nakletmektedir. Bkz. İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 98.

281 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 98.

282 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 97; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 597; Nicholas V. Riasanovsky - Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, Çev. Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014, s.155.

283 Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 597.

üzerine 1587 yılının yaz aylarında, İsker şehrinin 16-18 kilometre aşağısında, İrtiş ve Tobol ırmaklarının birleştiği yerde ileride Tobolsk olarak adlandırılacak bir kale inşa edilmeye başlandı.²⁸⁴ Bu şehrin inşa edilmesiyle Sibir Hanlığı'nın ortasında bir Rus şehri varlık bulmuş oldu. Şehirde sürekli asker bulunduruluyordu. Başta Tümen şehrine bağlı bir yerleşim yeri olsa da Tobolsk ileride bütün Sibir şehirlerinin merkezi olacaktı. Tobolsk şehrine Rus askerlerinden başka esir alınan Polonyalı ve Litvanyalılar ile Dinyeper Kozakları da getirilerek yerleştirildi.²⁸⁵

Görüldüğü gibi Küçüm Han ile Seyidak arasındaki mücadele Rusların işine yaramıştı. Sibir yurdundakiler tek bir güç olarak birleşmemiş, ikiye bölünmüşlerdi. Bu zafiyetten yararlanan Ruslar çok zorlanmadan buradaki halkları itaat altına almayı başardılar.

Seyidak, Tobolsk İsker'e yakın olmasına rağmen inşası aşamasında Ruslara bir saldırıda bulunmadı. Daha sonra ise ilginç bir gelişme yaşandı. Bir gün 500 askeri ile birlikte İrtiş Irmağı civarında avlanmaya çıktı ve Tobolsk şehrinin yakınlarına kadar geldi. Tobolsk komutanı Çulkov bundan haberdar olunca Seyidak'ı yemeğe davet etti. Ancak ondan silahsız olmak koşuluyla yanına 100 kişiden fazlasını almamasını, diğerlerinin şehrin kapısında beklemesini istedi. Seyidak bu istekleri kabul ederek davete icabet etti. Çulkov yemek esnasında Seyidak ve adamlarına saldırarak önemli addettiklerini esir alırken diğerlerini öldürttü. Seyidak'ın kapıda bekleyen 400 adamı ise içerdekilerin yardımına koşmayarak kaçtı. Bu olay duyulur duyulmaz İsker'de bulunan Sibirlilerin de bozkırlara dağılmasıyla Tobolsk ve İsker civarı, Ruslara kalmış oldu (1588).²⁸⁶ Çulkov, Seyidak ve diğer esirleri Moskova'ya gönderdi. Moskova'da iyi karşılanıp toprak bağışlanan bu asilzâdeler Moskova'da kaldılar.

1590 yılına gelindiğinde Tobolsk şehrine vali olarak Vladimir Koltsov Masalskiy atandı. Onun gelmesiyle birlikte Tobolsk, Tümen şehrinin idaresinden ayrılıp ayrı bir merkez hâline geldi. Aynı yılın 23 Temmuz'unda Küçüm Han Tobolsk şehrinin yakınlarına kadar gelse de şehre saldırmaktan vazgeçip civar köyleri yağmalayarak bölgeden ayrıldı. Saldırdığı köyler Sibirlilere ait köylerdi. Buraları yağmalamasının

---

284 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 98; Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 597; Nicholas V. Riasanovsky - Mark D. Steinberg, *a.g.e.*, s. 155; İlya V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı", s. 817; Burcu Özdemir, *a.g.m.*, s. 372-373.

285 Akdes Nimet Kurat – Ahmet Temir, *a.g.m.*, s. 597.

286 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 99-100; İlya V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı", s. 817. İlya N. Zaitsev, bu olayın 1598'de gerçekleştiğini yazmaktadır.

sebebi, buradakilerin kendini tanımayıp Ruslara itaat etmesiydi. Onun ikinci defa İrtiş Irmağı'nın yukarısında kalan köylere saldırması üzerine Vali Masalskiy, Küçüm Han'dan bu saldırıların öcünü almaya karar verdi ve bir yıl sonra bu amaçla kuvvetleriyle birlikte Küçüm Han'ı yakalamak için bozkıra doğru yola çıktı. 1 Ağustos 1591'de İşim Irmağı boyundaki Çil-Göl adındaki küçük bir gölün kıyısında Küçüm Han'ı bularak onunla savaştı.²⁸⁷ Bu savaşta Küçüm Han'ın birçok adamı öldürüldü, birçoğu da tutsak edildi ve Ruslar çok miktarda ganimet elde ettiler. Fakat Küçüm Han'ı ele geçiremediler. Esir edilenler arasında Küçüm Han'ın oğlu Ebu'l Hayr ve iki eşi de vardı.

Bu yıllarda Ruslar İrtiş, Tobol, Tavda, Kunda ve Ob ırmakları boyundaki Türk ve diğer yerli halkları kendilerine tâbi kılıp vergiye bağladılar. Küçüm Han yenilgiler alıp çekildikçe Batı Sibirya Ruslar için yerleşime müsait hâle geliyordu. Bölgede önce Rus askerî garnizonları oluşturuldu. Tura, Tavda ve Tobol'un güneyine köylüler ve zanaatkârlar yerleştirilip ziraat yapmaları istendi, birçok gönüllü aile ele geçirilen topraklara yerleştirildi. 1590'larda Küçüm Han ile yapılan mücadele Batı Sibirya'nın ortalarına kayarken buralara askerî garnizonlar da kuruldu.²⁸⁸

Ruslar Sibir'de hâkimiyetlerini pekiştirmeye kararlıydılar. Levazımatı korumak ve depolamak, yeni ele geçirilen toprakları istihkâm etmek, Rusya ile ulaşım ve haberleşmeyi güçlendirmek ve güvenliği sağlamak başlıca hedefleri oldu. Bölgeye yerleştirilen Rus nüfusun güvenli bir şekilde yaşayabilmesi, muhtemel saldırılardan korunmaları için de şehirlere ihtiyaç vardı. Bu amaçla yeni şehirler kurmaya devam ettiler. 1590'da inşa edilen Lozvin şehriden sonra Vogulları denetim altına almak için 1592'de Pelim şehri kuruldu. 1592 yılında iki yerleşim birimi daha inşa edildi. Bunlar Ob üzerinde denetim sağlamak için kurulan Berezov şehri ile İrtiş'in yukarısında yaşayan Tatarların baskınlarından ve Rusya'nın tebaasına rahat vermeyen Küçüm Han'ın saldırılarından korunmak için Surgut şehirleri idi.²⁸⁹

1594 yılında Tobol'dan Tara'ya kadar olan bölge Torskiy adıyla idarî bir birim olarak kuruldu ve buraya 1.500 aile gönderildi. Burası kurulurken hem Türk göçebelerine karşı yeni istila edilen toprakların muhafaza edilmesi hem de Küçüm

---

287 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 102.

288 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 99.

289 Burcu Özdemir, *a.g.m.*, s. 373.

Han ile mücadele ederken verginin toplanabilmesi amaçlanmıştı.²⁹⁰ Böylece Ruslar artık iyiden iyiye Sibir yurdunda söz sahibi olmaya başlamış, buradaki Rus nüfusu da gittikçe artmıştır.

Rus hâkimiyeti genişledikçe Küçüm Han İrtiş Irmağı'nın aşağı kısımlarına inerek İsker'den gittikçe uzaklaştı. Fakat başkentini kaybetse de yenilgiyi kabul etmiyor, yanındakilerle birlikte mücadeleden vazgeçmiyor, Ruslara teslim olmayı düşünmüyordu. Zaman zaman Ruslara saldırılarda bulunduğu gibi Rus idaresine giren Sibirlilere de saldırıp onları vergiye bağlıyordu. Yerli halk hem Ruslara hem de Küçüm Han'a vergi ödemek zorunda kalıyordu. Ruslar ele geçirdikleri yerleri elde tutmak için Küçüm Han'ın hâkimiyetine tamamen son vermeleri ve onu yok etmeleri gerektiğini biliyorlardı. Küçüm Han'ın sürekli idareleri altına aldıkları yerlere saldırması onlara başka seçenek bırakmıyordu. Tara'ya vali olarak atanan Andrey Yeletskiy, ele geçirip esir ettiği Sibirlilerden Küçüm Han'ın şehirden 20 günlük mesafede yaşadığını öğrendi. Ancak şehirde bulunan kuvvetlerinin Küçüm Han'a saldırmak için yeterli görmeyince Tobolsk valisi Rostovskiy'den yardım istedi. Civar bölgede hâlâ Küçüm Han'a tâbi olup ona ve Nogay Mirzası Ali'ye vergi ödeyen halklar vardı. Önce bunlara saldırı düzenlediler, köyleri yağmalayıp birçok kişiyi öldürdüler. Bu durumda onlar da korkuya kapılıp Ruslara tâbi olarak vergilerini Tara şehrine getirmeye başladılar. Kazandıkları bu zaferlerin haberleri Moskova'ya ulaşınca Çar Fedor İvanoviç, Vali Yeletskiy'e bazı talimatlar içeren ve övgü dolu bir mektup gönderdi. Mektupta, Küçüm Han ve Nogaylar hakkında her türlü bilgiyi araştırıp haberdar olmalarını, kendilerine tâbi halkların Küçüm Han'ın saldırılarından korunmalarını söyleyen Çar, bu amaçla destek için asker de göndereceğini bildiriyordu. Ayrıca hâlâ itaat etmeyen halkların savaşarak idare altına alınmasını emrediyordu.²⁹¹

Ruslar, 1593'ten itibaren Küçüm Han'ı destekleyen diğer boylara da saldırılar düzenlemeye başladılar.²⁹² Rusların art arda yaptığı seferlerden sonra ve nihayetinde 1595 yılında yaptıkları Baraba seferinin sonucunda Sibirliler tamamen dağıldılar, aralarında herhangi bir birlik de kalmadı. Fakat Ruslar bütün başarılarına rağmen bir türlü Küçüm Han'ı ele geçiremiyorlardı. Maddî ve manevî gücünü kaybetse de onun

---

290 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 99-100; Burcu Özdemir, *a.g.m.*, s. 373.

291 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 105-111.

292 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 99.

bölge halkı üzerindeki otoritesini bildiklerinden ve idareleri altındaki halklara düzenlediği saldırılardan kurtulmak için Küçüm Han'ı ele geçirmek zorundaydılar. Vali Masalskiy Moskova'ya haber göndererek Küçüm Han'ın Tara şehri için nasıl bir tehdit oluşturduğunu, Sibir köylerinin sürekli Küçüm Han'ın saldırılarına maruz kaldığını, onun nerelerde konakladığını, onun üstüne nasıl hücum edilmesi gerektiğini bildirip Küçüm Han tehlikesine dikkat çekti. Moskova bu haber üzerine Tobolsk ve Tara şehirlerinin kuvvetlerinin birleştirilerek Küçüm Han'ın üstüne sefer düzenlenmesi kararı alarak hücum fermanı verdi.²⁹³

Ruslar 1597'de kendilerine bağlanması koşuluyla Küçüm Han'a kendi topraklarında egemenlik hakkı tanıyan bir teklif götürdüler. Ancak Nogay ve Buhara hanlarının desteğine güvenip tamamen bağımsız olmayı hedefleyen Küçüm Han bu teklife olumlu cevap vermedi.²⁹⁴ Bu hamleden sonra 4 Ağustos 1598'de Andrey Voyeykov adlı komutan önderliğinde toplanan 400 kadar asker Tara şehriden hareket ederek Küçüm Han'ın üzerine hareket etti.²⁹⁵

Voyeykov, bir yandan ilerlerken bir yandan da bölge halkının güvenilir olan kişilerinden Küçüm Han hakkında bilgi topluyordu. Aldığı bilgilere göre Küçüm Han'ın yanında 500 asker ve 50 Buharalı tüccar vardı. 15 Ağustos'ta Ob Gölü civarına geldiğinde buradaki halktan Küçüm Han'ın yerini öğrendi. Önce emrindeki Kozaklardan öncü gönderip haberi doğruladı. Küçüm Han'ın Tara şehrine saldıracağı, civardan ona katılanların olduğu da gelen haberler arasındaydı. Voyeykov, Çan Gölü'ne 3 gün yukarı mesafede bulunduğunu öğrendiği Küçüm Han üzerine 20 Ağustos'ta saldırı emrini verdi. İki kuvvet arasında çok çetin bir mücadele oldu. Yakın sayıda kuvvetler olmasına rağmen silah üstünlüğü sebebiyle galip taraf Ruslar oldu. Küçüm Han'ın çok sayıda askeri öldürüldü, birçoğu da esir alındı. Öldürülenler arasında Küçüm Han'ın Altın adındaki kardeşi, iki torunu ve Kanay adındaki oğlu da bulunuyordu. 150 asker, 6 bey, 10 mirza, 5 atalık da bu savaşta hayatlarını kaybetti. Kaçan 100 asker Ob Irmağı'nı yüzerek geçip kaçmak istedi, ancak onlar da ateşli silahlarla vurularak öldürüldü. Esir edilen 50 kişi de idam

---

293 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 114.

294 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 100.

295 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 115.

edildi. Esirlerden sadece Küçüm Han'ın akrabaları sağ bırakılarak Moskova'ya gönderildi. Onlar arasında Küçüm Han'ın 5 oğlu, 8 kızı ve eşleri de bulunuyordu.²⁹⁶

Küçüm Han bu son saldırıda Ruslar tarafından bozguna uğramışsa da yine sağ kalıp kaçmayı başardı. Büyük oğlu Ali ve bir kısım askeriyle Ob Irmağı boyundan aşağıya ilerleyerek kaçan Küçüm Han'ı Voyeykov takibe devam etse de yakalamayı başaramadı. Tolmuhammed adında bir seyidi Küçüm Han'ı aramak ve ona haber göndermek için görevlendirdi. Bu sırada Çar Fedor İvanoviç ölmüş, yerine Boris Godunov geçmişti. Voyeykov, eğer teslim olursa yeni çarın ona merhamet edip kolaylık sağlayacağını iletmesini isteyerek Tolmuhammed'i elçi olarak Küçüm Han'a gönderdi.

Küçüm Han, Tolmuhammed kendisine ulaştığında şu sözlerle karşılık vermiştir: *“Ben sağlıklıyken çarın mektubuna rağmen onun yanına kendi erkimle gitmedim. O dönemde ben tamamen selametteydim. Şimdi benim kılıç altına gitmeme ne sebep var? Ben şimdi sağırlaştım ve görmez oldum. Her bir şeyden mahrum kaldım. Benim tüccar oğlum Asmanak'ı aldılar. Bütün oğullarımı aldıklarında şu Asmanak alınmasaydı, ben daha da yaşardım. Şimdi ben Nogaylara gideceğim. Oğlumu ise Buhara'ya gönderiyorum.”*²⁹⁷

Tolmuhammed, Voyeykov'un yanına dönerek Küçüm Han'ın verdiği cevabı ona ilettili. Ayrıca onun, yanında üç oğlu ile 150 askeri ile birlikte Ob Irmağı'nın aşağısında bir ormanda bulunduğunu bildirdi. Küçüm Han'ın bu savaştan sonra ne yaptığı hakkında kesin olmayan muhtelif bilgiler mevcuttur. Onun nerede, ne zaman, nasıl öldüğü ihtilaflıdır. Bazı kaynaklar onun Ob Irmağı'nda boğulduğunu

---

296 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 116-117. 1573-1591 yılları arasında Rusya'yı ziyaret eden İngiliz Jerome Horsey, kaleme aldığı seyahatnamede Ruslar tarafından ele geçirilip annesi, en iyi danışmanları ve mirzaları ile birlikte Moskova'ya getirilen ve “Chiglicke Alothe” ismiyle anılan bir Sibir hanından bahsetmektedir: *“Onu, kavmi gibi hoş bir biçimde, at üzerinde silahlarıyla gördüm ve yurdunda bazı İngilizlerin ya da en azından bana benzeyen insanların yaşadığını anlattığını duydum”*. XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait, Osmanlı Devleti Defterdârı Seyfi Çelebi'nin seyahatnamesinde ise bu durumla ilgili şu ifadeler mevcuttur: *“Küçüm Han bir yere gitmiş idi. Rus kâfiri gelip gice ile Tura şehrini aldı. Küçüm Han haberdar olacağız şehri kuşattı. Bir iki yıla dek kâfiri taşra çıkmağa komadı. Âciz idüb sonra aldı. Yine Tura'yi bu hikâyet yakında oldu. Amma Rus Tura'yi aldıktâ Küçüm Han'ın bir oğlun tutub Moskov'a gönderdiler.”* Bkz. Defterdâr Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Yay. Haz. ve Notlandırılan: Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 45; İlya V. Zaytsev, “Defterdar Seyfi Çelebi'nin Kozmografyasında Sibir Hanlığı'nın Tasviri (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, Çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/I, Yaz 2012, s. 499-500.

297 Hadi Atlası, *a.g.e.*, s. 118; Küçüm Han'ın cevabının farklı bir çevirisi için bkz. G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 237 (d. 104). G. Ahmetcan Asena'nın eserinde Küçüm Han'ın Ruslar tarafından esir alınan oğlunun adı Altunay olarak geçmektedir.

yazar.²⁹⁸ Bazı Rus tarihçiler ise Küçüm Han'ın Tolmuhammed'e söylediği sözlerden yola çıkarak Nogayların yanına gittiği ve onlar tarafından öldürüldüğü görüşündedir.²⁹⁹ Ancak onun Tolmuhammed'e doğru bilgi verip vermediğini bilmiyoruz. Ayrıca o dönemde çok güvende olabileceği bir Nogay Yurdu da yoktu. Küçüm Han'ın Nogaylar tarafından öldürülmüş olabileceğine dair bir diğer görüş ise Prof. Dr. İlya V. Zaitsev'e aittir. Ona göre Nogaylar, Küçüm Han'ın babasının onlara saldırmasının öcünü almak amacıyla esir aldıkları Küçüm Han'ı öldürmüşlerdir.³⁰⁰

Mercanî ise onun Başkurlara sığındığından bahsederek şöyle söylemektedir: “Küçüm Han'ın memleketini Hicrî 1003'te Yermak bin Timofey adlı kişi istila edince Küçüm Han, memleketini koruyamadığı için onu Rus Hükûmeti'ne sattı ve kıymetsiz bir biçimde Başkurlar arasına gidip vefat etti.”³⁰¹ Küçüm Han'ın çok çetin bir mücadeleye girişip yurdunu Ruslara satmadığını bildiğimiz gibi Başkurlar o dönemde Rus idaresinde olduklarından bu bilgilerin de doğru olamayacağı açıktır.

Ebu'l-Gazi konu hakkında şunları yazmıştır: “Bu Gücüm Han, Turan'da 40 yıl padişahlık yaptı. Uzun bir hayat sürdü. Sonra iki gözü kör oldu ve Hicrî 1003'te (1594) elinden Urus Turan'ı Gücüm'ün elinden aldı. Gücüm Mangutlara kaçtı ve orada vefat etti.”³⁰² Atlasî, Ebu'l-Gazi'nin yazdıklarına itibar etmektedir. Ona göre hem Küçüm Han'ın “esas yerleşkesi” bu yerlere yakın olduğundan hem de Mangutlar Buhara'da yaşadıkları ve o dönemde Ruslara bağlanmadıklarından bu bilgiler gerçeği yansıtmaktadır. Hanlığını kaybettikten sonra önceki yurduna dönmesi akla yatkındır.

Çar Mihail Fedoroviç tarafından 1623'te Tümen Valisi Mihail Dolgorukov'a yazılan mektupta Küçüm Han'ın 1598'de öldürüldüğü söylenmektedir. Küçüm Han'ın oğlu Ali'nin 1601'de hükümdar olması sebebiyle onun 1601'de öldüğü yönünde de görüşler mevcuttur.³⁰³ Sonuç olarak ölüm tarihi kesin olarak verilememektedir.

3.5 Sibirya'da Rus Yayılmacılığının Devamı

Boris Godunov zamanında başlayan Sibirya'ya giden ırmaklar üzerinde kaleler inşa edilmesi süreci uzun yıllar boyunca devam etti. 1590'lara gelindiğinde ondan fazla

---

298 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 100.

299 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 122; İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 101.

300 İlya V. Zaitsev, “Sibir Hanlığı”, s. 817.

301 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 120.

302 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 189.

303 Hadi Atlasî, *a.g.e.*, s. 122.

noktada kale inşa edilmişti. On yıl sonra artık Kozaklar, Urallarla Obi Irmağı arasındaki topraklarda hak iddia eder vaziyete geldi, gözlerini bin mil ötedeki Yenisey Irmağı'na kadarki topraklara dikti. Tobolsk şehrinin kuruluşu ve Sibir Hanlığı'nın sona ermesinden sonra Batı Sibirya'nın Ruslar tarafından ele geçirilişi hızla tamamlandı. Ateşli silahlar ve diğer yeni teknolojik imkânlarla sahip olmayan Sibirliler Kozaklarla baş edebilecek durumda değildi. Bunun sonucunda da Kozakların ilerlemesiyle 66 yılda Pasifik kıyısına ulaşmayı başaracaklardı.³⁰⁴

1598'de Uralların doğu tarafında kurulan Verkhoture, Rusların Sibirya'ya açılan kapıları olmuştu. Burada Urallardan geçen tüm mal ve kürklerin bildirildiği çarın gümrük binası bulunuyordu. Kızaklardan oluşan kervanlar kış boyunca Avrupa Rusyası'ndan un, barut, kurşun, tuz gibi mallar getirirlerdi. Bu mallar baharda ırmakların suyu eriyene kadar buradaki depolarda saklanırdı. 1600'lü yıllarda her ilkbaharda buradan 90 nehir gemisi ile 36 ton mal Obi ve Yenisey'deki Rus karakollarına taşınırdı. Verkhoture'den bir gümrük kapısı gibi yararlanan Ruslar, Tobolsk'u da ticarî bir merkez olarak kullanıyorlardı. Tobolsk'ta yaşayan dört kişiden biri ticaretle uğraşırken iki kişiden biri de ordu veya devlet hizmetinde bulunuyordu.³⁰⁵

Sibirya'nın doğu ucuna ilk gelenler kürk tüccarlarıydı. Sibir Hanlığı'nın sukutu ve Rusların bölgede ilerlemeleriyle birlikte askerler ve hükümetin görevlendirdiği devlet adamları da buraya yerleşmeye başladılar. Bu manada 1600 yılında 150 kişilik bir Rus kuvveti bölgeye geldi, ardından 1601'de idarî ve ticarî bir merkez olarak Taz Irmağı boyunca Mangazey şehri kuruldu.³⁰⁶ Verkhoture bir geçiş kapısı, Tobolsk da bir merkez olarak Obi ve Yenisey ırmakları arasında kuzey yolu oluşturuldu. Bu yol üzerinde şu merkezler bulunuyordu: Berezöv (Obi boyunca), 1601'de kurulan Mangazey (Kutup Dairesi üzerinde, Taz Irmağı boyunca) ve 1607'de kurulan Turukhans (Yenisey üzerinde). Kozaklar bu merkezleri üs olarak kullanıp civar yerlerden kürk haracı topluyorlardı.³⁰⁷ 1589 ile 1605 yılları arasında Rusya'nın kürkten elde ettiği gelir üç kat arttı ve 1680'lere kadar bu artış sekiz kata ulaştı; bu da toplam gelirin % 10'u demektir. Kürkleri değerli hayvanlar kısa sürede tükendi ki giderek daha doğuya doğru hızla ilerlemenin de sebebi buydu. G. Hosking'e göre bu

---

304 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. VIII.

305 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 46.

306 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 103.

307 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 46-47.

durum, yani Sibiryâ'nın kolonileştirilmesi, bir anlamda XIX. yüzyılın ortasında Kaliforniya'daki altına hücumu benzer şekilde bir tür "kürk ateşi" yüzündendir.³⁰⁸

Doğuya doğru ilerleyen Rus ordusu bölgede tutunabilmek için ostrog³⁰⁹ denen askerî şehirler kuruyordu. Surgut'tan sonra 1596'da Narım, 1602'de Ketsk, 1604'te Tomsk, Ob Irmağı üzerinde ilk kurulan ostroglar oldular. Ruslar daha sonra Orta Yenisey'e doğru ilerlediler. Bu ilerleme esnasında Kırgız, Tunguz, Buryat ve Oyratlarla çarpışmalar oldu. 1628'de hâkimiyet sağlandı ve böylece Rusların en uçtaki savunma hattı Yenisey oldu. Mangazey'de daha çok kürk tacirleri bulunurken Yenisey göç ve sürgünle gelen Rusların yerleşim yeri olmuştu. Buryat Hanı Oylan'ın hâkim olduğu bu bölgede Ruslar, yerli halkların kurtarıcısı oldukları iddiasıyla hareket ediyorlardı.³¹⁰

Sibiryâ topraklarında Rus kuvvetlerine karşı koyabilme dirayetini gösterebilen çok az yerli güç kalmıştı. Batı Sibiryâ'da yaşayan Türk boyları Sibir Hanlığı'nın yıkılmasından sonra Rusların egemenliğine girmek durumunda kaldılar. Ancak Güney Sibiryâ'daki göçebe halklardan Oyrat, Özbek, Nogay ve Kazaklar Ruslarla mücadeleye devam ettiler. Çat, Baraba ve Terenin Tatarları ise Rusya'ya boyun eğdiler.³¹¹

Yerel kabileler, topraklarının ele geçirilip sömürülmesine karşı koyacak güçte değillerdi. Çünkü beraber hareket etme geleneğinden yoksun oldukları gibi ateşli silahlara da sahip değildiler. Kabileler eski ve katı düşmanlıklar yüzünden bölünmüşlerdi. Bazıları, onlar için değeri pek de fazla olmayan kürklere büyük paralar veren misafirlere kucak açmakta sakınca görmediler. Ancak sıkı mücadelelere girmekten kaçınmayanlar da vardı. Özellikle Batı Sibiryâ'nın arktik bölgesinde yaşayan Samoyedler ile daha doğudaki Yakutlar, Tunguzlar ve Buryatlar sınırlı imkanları ölçüsünde karşı koymaya çalıştılsa da bu çabaları her seferinde

---

308 Geoffrey Hosking, *a.g.e.*, s. 206.

309 Prof. Dr. İlyas Topsakal'ın "askerî şehir", G. Ahmetcan Asena'nın "Rusların kurdukları kaleler", Geoffrey Hosking'in "ağaçtan sırıklarla çevrilmiş kale" biçiminde ifade ettiği "ostrog" kelimesinin sözlük karşılığı, "kazıklarla çevrilmiş kasaba, sürgün yeri; hapishane, kodes" olarak verilmektedir. Bkz. İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 103; G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 233-234; Geoffrey Hosking, *a.g.e.*, s. 207; *Rusça Büyük Sözlük*, Haz. Gakilya Kamaletdinova-Galena Stoletneya-Ali Bayram-Birsen Çankaya, Fono Yayınları, İstanbul 2008, s. 504.

310 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 103-104.

311 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 101.

bastırıldı. Bundan sonra yeni gelen komutanlar ve onların memurları, kabile liderleri ile işbirliği yaparak özellikle yasağın toplanmasında onlardan faydalandılar.³¹²

1600'lü yılların başlarında Rus denizcileri pusula bile kullanmaya gerek kalmadan, kıyıya yakın bir şekilde ilerleyerek Arkhangelsk'ten Mangazey'e varabiliyorlardı. Denizden bu yolla 4-5 haftada ulaşım; Verkhoture, Tobolsk ve Berezöv yolundan harcanan zamanın beşte biri kadardı. Modern ve daha iyi gemilerle daha da kısalabilecek bu yolu yabancı tüccarların özellikle de İngilizlerin kullanabileceğinin farkına varan Romanovlar 1619'da kapattı.³¹³ Kara ve nehir yoluyla gitmek kârlı olamayacak kadar uzun ve meşakkatli olduğu için bu bölge gelişemeyecek, ilerleyen dönemlerde sürgün yeri olarak kullanılacaktı.

Rus yetkililer, yeni gelenlerin karşılaşabilecekleri tepkileri düşünerek yerli halkı dışlayacak ya da tahrik edecek uygulamalardan kaçınıyorlardı. Her ne kadar vergilendirme yerli halka belli bir yük getirse de onların inanç, gelenek ve yasal sistemlerine genellikle dokunmadılar. 1637'de oluşturulan Sibiryâ kançılıryasının talimatlarına göre vergilerin İdil'de olduğu gibi burada da kabalıkla değil, nezaketle toplanmasına dikkat edildi. Ancak gerektiğinde talep edilen miktarın ödenmesini takip amaçlı cezalandırıcı seferler düzenlemekten de çekinilmedi.³¹⁴

1619'da Tobolsk'un 1500 kilometre doğusunda, Angara Irmağı'nın Yenisey ile birleştiği noktanın yakınlarında Yeniseysk idarî birimini oluşturan Ruslar, daha sonra burayı güneyden koruyabilmek için Krasnoyarsk şehrini kurdular. Ancak 1642'ye kadar bu garnizon devamlı surette Kırgız saldırılarına maruz kaldı. Ruslar burada önce 1642'de Kırgızları, 1652'de de Buryat Hanı Oylan'ın ordusunu mağlup ederek bölgeyi kontrolleri altına aldılar. Ancak Kırgız saldırıları sona ermemişti. Sınır kasabalarına saldırdıkları gibi 1667 ve 1669 yıllarında Krasnoyarsk'ı da kuşattılar. Bununla birlikte bu saldırılarında başarılı olamadılar.³¹⁵

Kuzey ve güney fetih yollarının kesiştiği nokta olan Yeniseysk, Doğu Sibiryâ topraklarını ele geçirmeye yönelik yapılan seferlerin düzenlendiği ve çarın önem verdiği bir idarî birimdi. Buradan güneydoğuya doğru Ruslar yeni sınır karakolları kurdular. 1631'de Bratsk, 1641'de Verholensk, 1646'da Verkhne-Angarsk ve

---

312 Geoffrey Hosking, *a.g.e.*, s. 206-207.

313 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 46-47.

314 Geoffrey Hosking, *a.g.e.*, s. 207.

315 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 104; W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 48.

1648'de Rusya'nın Transbaykal'ı ele geçirmek için başlangıç noktası olarak kullanacağı Barguzin kuruldu. Bu ilerleme ile birlikte Kozak komutan Kurbat İvanov, Baykal Gölü'ne Rusya adına el koydu.³¹⁶

Prof. Dr. İlyas Topsakal'a göre Verholensk, Kazak Türklerine karşı bölgeyi savunmak ve Buryatları Kazaklardan korumak bahanesiyle kurulmuştur. Ruslar çok geçmeden vergi almaya başladıkları bölgede hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için 1654'te Balagansk, 1661'de İrkutsk ostroglarını kurdular. Buryatlar, Ruslar gelmeden önce Moğol ve Oyrat beylerinin baskısı altında kaldıklarından önceleri Ruslarla iyi geçinerek bölgede tutunmak istemişlerdi. Ancak Rusların hamiliği bahane ederek yurtlarına yerleşmeye başlayıp vergilendirme ve baskı ile karşı karşıya kaldıklarında direnişe geçtiler. Ancak bu direniş ve isyanlar 50 yıl içinde bölgenin tamamen Rus hâkimiyetine girmesini engelleyemeyecekti.³¹⁷

Sibir Hanlığı'nın yıkılmasını Kazak Türkleri açısından değerlendiren Tomilov, yıkılışın sadece Sibiry'a'nın Rusya'ya ilhakına değil, aynı zamanda Kazakların Rusya Devleti'yle sınırdaş olmasına, iki taraf arasında elçilerin gelip gitmesine ve ticaretin gelişmesine zemin hazırlaması itibarıyla da önemli olduğuna dikkat çekmektedir. XVI-XVII. yüzyıllarda Tobolsk'tan Orta Asya ticaret merkezlerine giden yol Kazakistan bozkırından geçiyordu. Ancak XVII. yüzyıl ortalarına doğru Cungarların Kazak göçebelerine karşı düzenledikleri seferler yoğunlaşınca Kazaklar Sibiry topraklarından çekilmek durumunda kaldılar. Kazaklar XVII. yüzyıl sonu - XVIII. yüzyıl başlarında Barabinlere saldırılarda bulunsalar da Rusların güney hattı boyunca kurdukları askerî istihkâmlar, Barabinleri Kazak akınlarından korumaya yetmiştir.³¹⁸

Ruslar Transbaykal'a girdikten sonra 1645 ile 1647 yılları arasında buradaki Tunguz ve Buryat beyleriyle iyi ilişkiler kurarak hem ticarî alanda kendilerini geliştirdiler hem de klasikleşmiş "böl, parçala, yönet" stratejisi uygulayarak bu beyleri bölgenin Moğol yöneticilerine karşı kullandılar. Bir yandan da askerî üsler kurmaya devam ederek bölgede hâkimiyetlerini sağlamlaştırdılar. Askerî amaçla kurulan üsler aynı zamanda birer ticarî merkez olarak bölgenin zenginliklerinin Moskova'ya ve diğer Avrupa pazarlarına aktarılmasını sağladı.³¹⁹

---

316 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 48.

317 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 106-107.

318 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 112-113.

319 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 107-108.

Yeniseysk'ten doğuya doğru ilerlerken Ruslar Sibiry'a'nın en büyük ırmaklarından Lena'ya vardılar. Yakut Türklerinin yaşadığı Sibiry'a'nın kuzeyindeki bu topraklara daha 1620'lerde kürk tüccarları Mangazey'den gelip ticaret yapmaya başlamışlardı. Askerî anlamda bölgeye önce 1631'de Komutan Golkin geldi, ardından Yenisey Komutanı Begetov da buraya asker göndererek bu topraklar Rus hâkimiyetine alındı. Vergiye bağlanmak istenilen Yakut beyleri bu duruma itiraz edip ayaklanınca 1632'de Ruslar tarafından Yakutsk şehri kuruldu. Yakutlar ve Buryatlar aralarında anlaşarak Komutan Golkiy'le mücadeleye girişince Tobolsk'tan Komutan Şahov yardıma gönderildi. Şahov, 1634-1638 yılları arasında bölgeyi kontrol altına alarak bu topraklarda da Rus hâkimiyetini sağladı.³²⁰ Yakutsk'taki kürk kaynağı çok fazlaydı ve çok geçmeden burası doğunun Tobolsk'u oldu. 1650 yılında burada yaşayan Rus sayısı 3.000'i bulmuştu.³²¹

Ruslar diğer taraftan yine Lena Irmağı yoluyla Kuzey Buz Denizi'ne ve daha doğudan da Yana Irmağı'nı takip ederek kıyıya ulaştılar. Bu bölgede 1638'de Verhoyanskoe Zimovye'yi, 1642'de ise Nijniy Yanskoe Zimovye'yi kurdular. Daha da doğuya ilerleyerek Kolima Irmağı'na vardılar.³²² Bu arada yerli halkı vergilendirmeye de devam ediyorlardı. Ancak Moskova'dan çok uzakta bulunan Rus yerleşimciler için yiyecek sıkıntısı söz konusuydu. Güneyde Stanovoy Dağları'nın ötesinde tahıl yetiştirilen büyük bir nehir vadisi olduğunu öğrenen Ruslar, kuzeyde ve doğuda en uç noktalara gelindikten sonra güneye yöneldiler. Önce yine bir Kozak birliği keşif için gönderildi. 1643'te Lena'nın Aldan Irmağı kolundan güneye doğru yola çıktıktan sonra çok zorlu bir yolculuktan sonra Stanovoy'u aşarak Amur Irmağı'nın Zeya koluna vardılar. Amur ve Zeya arasındaki topraklar tahıl yetiştirilebilen verimli topraklardı. Daurya adındaki bu yerleşim birimindeki yerlilerin varını yoğunu aldıktan sonra daha da fazlası için silah kullanıp türlü işkencelere başvurdular. Burada yaptıkları çok uzun yıllar boyunca unutulmayacaktı. Daha sonra Amur'un Ohotsk Denizi'ne döküldüğü bölgeye ulaşıp buradaki yerlilere de aynı şekilde acımasızca davrandılar. Yerlilerin verdikleriyle sağ kalmayı başaran Kozaklar yola çıktıktan üç yıl sonra Yakutsk'a dönebileceklerdi. Böylece Yakutsk'un kurulmasından yedi yıl sonra Lena Irmağı'nın doğudaki kollarına doğru

---

320 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 105.

321 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 49.

322 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 106.

giden Ruslar ilerlemelerini sürdürerek Ohotsk Denizi'ne kadar gelmiş ve bu bölgede Ohotsk şehrini kurmalarıyla birlikte Yermak'ın zaferinden sadece 57 yıl sonra Moskova'nın 6400 kilometre uzağına, Pasifik Okyanusu'na ulaşmış oldular.³²³

Böylesine büyük bir bölgenin ele geçirilmesi, oluşmakta olan Rus Devleti'nin de karakterini değiştirdi. XVII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Rusya; dinleri, ekonomileri, kültürleri çok farklı olan insanları bünyesine dâhil eden bir imparatorluk hâline gelmişti. Rusya, müthiş bir insan gücü ve doğal kaynak içeren büyük bir coğrafyayı ele geçirmişti, ancak uzak mesafeler ve iklimin sertliğinden dolayı bu zenginliğin sadece küçük bir bölümünü kullanabildi. Rus yetkililer bu yüzden Sibiryayı istenmeyenlerin veya suçluların atıldığı bir yer olarak kullandılar.³²⁴

Amur bölgesine 1643-1646 yılları arasında gerçekleştirilen ilk keşif gezisinden sonra 1649'da Habarov önderliğinde bir kez daha gidildi. Buradaki yeni yerleşimlere göçler olmaya başlarken Mançur Hanı Tsın, Ruslarla mücadeleye girip bir süre onları oyaladı, ancak onun da saf dışı edilmesi uzun sürmedi ve 1665'te Alabazinsk üssü kurularak Amur da Rus toprakları arasına katılmış oldu.³²⁵ Ancak Çin'de yeni kurulan Mançu Hanedanı, 1685'te Albazin'deki Rus kalesini kuşatıp yıkacak kadar büyük bir orduyu buraya gönderince, başta Çin'in diplomatik girişimlerini reddeden Rusya, bir süre sonra Nerçinsk Antlaşması'nı kabul etmek durumunda kaldı (1698). Bu antlaşmaya göre Ruslar tüm Amur havzasını, Selenga Irmağı üzerindeki Kyahta'da Çin'e ulaşan bir kervan yolu boyunca ticaret yapma ayrıcalığı karşısında boşaltacaktı. Bu antlaşma, iki yüzyıl boyunca Rus-Çin ilişkilerinin temelini oluşturdu.³²⁶

Sibiryayı, Rusya için diğer Avrupalı devletlerin kendi anavatanlarından uzakta ve Afrika ile Asya'daki sömürgelerinden farklı olarak, genişleyen sınırlarının devamında yeni Rus yurtları gibi görüldüğünden bu toprakların dâimi Rus memleketine dönüşmesi hedefleniyordu. Bundan dolayı yalnızca idari, iktisadi yapılanma ve tedbirler yeterli görülmemekteydi. Rus nüfusu ile birlikte Rus dili, kültürü ve inancının da buralara yayılması amaçlanıyordu. Bundan dolayı Rus

---

323 W. Bruce Lincoln, *a.g.e.*, s. 49-51.

324 Geoffrey Hosking, *a.g.e.*, s. 208.

325 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 108.

326 Geoffrey Hosking, *a.g.e.*, s. 209.

nüfusunun sürekli bir şekilde Sibiryaya topraklarına yerleştirilmesine devam edildi. Sibir Hanlığı topraklarından sonra Doğu ve Kuzey Sibiryaya'da ele geçirilen yeni topraklarda mütemadiyen kaleler, kasabalar, şehirler kurularak Rusya'dan nüfus göçü devlet eliyle ve kendiliğinden, gönüllü yerleşimlerle asırlarca devam etti. XIX. yüzyıla gelindiğinde Sibiryaya nüfusunda denge Ruslar lehine değişmiş durumdaydı. İlk gelenler Sibiryaya'nın ele geçirilmesinde rol oynayan askerî görevliler, öncü kolonizatörler idi. Ardından ziraatle uğraşan köylüler ve onlarla birlikte Rusya içlerinden Sibiryaya'ya gelen kaçkın köylüler, maceracılar, eşkıyalar ve suçlulardan oluşan yeni bir zümre yerleşmeye başladı.³²⁷ Bazı köylüler, toprağın nispeten daha verimli, iklimin ise en doğu ve kuzeyde olduğu kadar sert olmadığı Güneybatı Sibiryaya'ya geldiler. Diğer yandan uzaklığı ve genişliği nedeniyle aynı bölge, serflikten kaçan kaçaklar, maceracılar ve yakalanamayan suçlularlar için de âdeta bir cennetti. Bu kişiler, yerli halka ve yeni gelenlere yönelik soygun ve yağma faaliyetleriyle Sibiryaya'ya bir tür "vahşi doğu" havası kazandırdılar.³²⁸

Sibiryaya'ya yerleşen bu grupları Hıristiyan din adamları, tüccarlar ve endüstriyel faaliyetler için gelenler takip etti. Bunların dışında sürgünle gönderilenler de oldu. Askerî ve idarî teşkilatlanmada yeni düzenlemelere gidildi. Bu düzenlemelerle birlikte Ruslar, Hıristiyan-Ortodoks dinî yapılanmasına da önem vererek misyonerlik faaliyetlerinde bulundular ve bölgede Hıristiyanlaştırma politikaları takip ettiler. Bu amaçla en ücra köşelerde bile kiliselerle manastırlar kuruldu.³²⁹

Sibiryaya, XIX. yüzyıla kadar Batı dünyasının, hatta Avrupa Rusyası'nın pek bilmediği, doğal kaynaklarının, jeopolitik mahiyetinin yeterince fark edilemediği, uzak ve tenha bir kara parçası olarak görüldü. Ancak sömürge ve pazar arayışında mücadelenin arttığı ve Rus-İngiliz rekabetinin Asya'da şiddetlendiği XIX. yüzyıl başlarından itibaren bu durum değişerek önemi fark edilmeye başlandı.³³⁰

---

327 Fatih Ünal, a.g.m., s. 618.

328 Geoffrey Hosking, *a.g.e.*, s. 207.

329 Fatih Ünal, a.g.m., s. 618.

330 Fatih Ünal, a.g.m., s. 618.

4. SİBİR HANLIĞI'NDA DEVLET TEŞKİLATI VE SOSYO-EKONOMİK HAYAT

Yayılmış olduğu geniş coğrafyaya rağmen Sibir Hanlığı'nın nüfusu birkaç yüz bin kişiden ibaretti.³³¹ Rus Çarı IV. İvan'ın Yadigâr Han'a gönderdiği yarığa göre vergiye tâbi nüfus 40.000 kişiydi. Diğer yandan hanların ordularındaki asker sayısına baktığımızda sayılarının 1.000-2.000 kişi arasında değiştiğini görmekteyiz.³³²

Halk dağınık bir şekilde göçebe veya yarı göçebe olarak yaşıyordu. Halkın etnik yapısı çok karışıktı. Çoğunluğu teşkil eden Sibiry'a'nın tarih öncesinden gelen yerli halkı ve Fin-Ugor halklarının yanında göçle gelen Türk ahali ve Türk soyluları da bu etnik yapı içerisinde yer alıyordu.³³³ Vergiye tâbi kesim, eskiden beri bu coğrafyada yaşayan başta Kıpçaklar olmak çeşitli Türk boyları ile Ostyak, Vogul gibi Ugor kavimleriydi. Esasen ahalinin tamamı kitle hâlinde yıllık vergi (yasak) olarak kürk vermek ve orduya asker sağlamakla mükellefti.³³⁴ Rus vekayinâmelerinde Sibir Hanlığı halkından Tatar, Sibir Tatarı, Sibir halkı gibi ifadelerle bahsedilmektedir.³³⁵ Kazan Hanlığı ile siyasi ve akrabalık bağları mevcut olan Sibir Hanlığı'nın ahali arasında Rusların İdil-Ural coğrafyasını ele geçirme süreçlerinde buralardan göçen halk da bulunmaktaydı. Aynı şekilde Sibir Hanlığı'ndan da İdil-Ural coğrafyasına göçler olmuştu. Sibiry'a'nın Rusya'ya ilhakından sonra İdil-Ural Tatarlarının bu ülkeye göç süreçleri devam etti ve nispeten daimî bir hâl aldı.³³⁶ Bugün Sibir Tatarları olarak anılan etnik grup için Sibiry'a'nın kadim Türk halkları ile birlikte İdil-Ural Türkleri ve Ugor kavimlerinin oluşturduğu bir kitle akla gelmelidir.

Rus yıllıklarında Küçüm Han'ın Sibir'e gelişinden iki yıl sonra Kazan'ı ziyaret ettiği, burada Kazan hanının kızıyla evlendikten sonra dönüşte beraberinde çok sayıda din

---

331 G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 239.

332 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 157; İlyas Kemalöglu, "Sibir Hanlığı", s. 511.

333 G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 239.

334 Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 403.

335 Rus kaynaklarında Altın Orda coğrafyasında ve dolayısıyla Sibir Hanlığı'nda Müslümanlığın yayılmaya başlamasından sonra bu duruma istinaden "kâfir Tatar" tabiri de kullanılır olmuştur. Bkz. İlyas Kemalöglu, "Sibir Hanlığı", s. 511.

336 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 129-140.

adamıyla birlikte Rus ve Çuvaş esiri de getirdiği yazmaktadır. Diğer kaynaklarda da konuyla ilgili şöyle bir ifade geçmektedir: “...Ruslardan kurtulmak için farklı taraflara kaçtılar. Birçoğu Cim ile Kuan Nehri kıyılarına yerleşti. Kırgızlarla karıştılar.” IV. İvan’ın Nogay Ordası Beyi İsmail’e gönderdiği mektupta geçen şu cümle de Tatarların bu yönde göçlerinin olduğuna işaret etmektedir: “Kazan Tatarlarından size gelip yerleşenler ya da gelip bir şey isteyenler olursa onları öldürünüz, sağ bırakmayınız.”³³⁷

Sibir Hanlığı döneminde Tatar halkının ağırlıklı kısmını “kara bodun” denilen kesim, hâkim zümreyi ise hanlar, beyler, tarhanlar ve mirzalar oluşturuyordu. Gerçi bir ulus sistemi vardı, ama merkezî hükûmet, bir kural olarak vergi tahsildarlarını (yasaul ve daruga) göndermenin dışında ulusların iç işlerine müdahale etmiyordu. Tarihçiler, Küçüm Han zamanında hanlığın aralarında belli bir ölçüye kadar ekonomik bağlar bulunmayan bazı birimlerden yani uluslardan oluşan gayrı muhkem bir devlet yönetimine sahip olduğu, dolayısıyla Küçüm Han’ın mağlubiyetinden sonra Sibiryaya Tatarlarının devlet olarak varlıklarının sona erdiği görüşündedirler. Diğer yandan komşu Türk kabileleri de hem Sibir Hanlığı bünyesine katılmamışlardı hem de göstermelik de olsa bağımsız kalmışlardı.³³⁸

Sibir Hanlığı bünyesinde çeşitli gruplar arasında birtakım sosyo-ekonomik yapı farklılıkları kendini göstermişti. Bir yandan erken feodal düzen ilişkileri gelişirken, diğer yandan da göçebeler arasında boy-kabile ilişkileri varlığını koruyordu. Sibirya’nın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Tom, Ob ve Baraba bozkırlarında yaşayan küçük gruplar arasındaki boy-kabile ilişkilerinin son bağları bütünüyle kopmuş olsa da bazı gruplar arasında bu ilişkiler uzun süre varlığını sürdürdü. XVII. yüzyıl boyunca, önemli ölçüde yasak (vergi) sistemiyle bağlantılı olan feodal ilişkiler devam etti.³³⁹

Sibir Hanlığı’nda vergi veren kesimden başka yukarıda da bahsettiğimiz gibi devletin üst tabakasını teşkil eden göçebe / yarı-göçebe aristokrasi sınıfı mevcuttu. Bu sınıfın içinde Çengiz soyuna mensup han, bey, karaçibey, mirza olarak anılan kişilerle birlikte sıradan askerler de bulunabiliyordu. Hanlık, Türk-Tatar geleneğince askerî bir karakter taşıyordu. Yönetiminde mirza ve beylerin olduğu pek çok mahalli idare

---

337 *Atlas Tartarica*, s. 266.

338 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 188-189.

339 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 189-190.

bulunmaktaydı. Hanlar genellikle Kızıl-Tura, Kasım-Tura, Yavlu-Tura, Tontur vb. şehirlerin idarî ve muharip sınıfları tarafından desteklenirdi.³⁴⁰

Diğer Türk-Tatar hanlıklarında olduğu gibi Sibir Hanlığı'nda da devletin başında han bulunuyordu. Han soyunu 1560'lı yıllara kadar Taybugaoğulları teşkil etmiş olsa da ileriki dönemlerde Şeybânî soyundan gelenlerin hanlık mücadelesine girerek han olduğunu görüyoruz. Yönetim anlayışı Çengiz Yasası'na dayanıyordu. Hanın hâkimiyeti mutlak ve hiçbir sınır tanıımıyordu. Bununla birlikte diğer hanlıklarda olduğu gibi hanların yetkilerini görece sınırlayan boy meclisi bulunmaktaydı. Bu meclisin üyeleri "karaçi" unvanı taşıyorlardı. Diğer bir deyişle hanlık yurtlara bölünmüştü ve bu yurtların başında karaçibeyler bulunmaktaydı. Hanlıkta önde gelen kabileler Mangıt, Celâyir, Kongırat, Selceut kabileleriydi.³⁴¹ Hanlığın merkezî bölgelerinde hanların ve boy beylerinin özel mülkiyetleri, otlak ve su kaynakları bulunmaktaydı.³⁴² Tümen Hanlığı'nın ilk uluslarından biri, karaçi unvanı taşıyan bir beyin başkanlığındaki Celâyir kabilesinin idaresindeki bölgeydi. 1584'te askerleri ile birlikte bir karaçibeyi Sibir şehrini kuşattığında Ruslara esir düşerek Moskova'ya gönderilmişti.³⁴³

Bir rivayete göre Küçüm Han'ın ordusu dört birlikten oluşmaktaydı. Bu birliklerin adları Kordak, Turalı, Ayalı, Baraba idi. Küçüm Han ile birlikte gelip başkent çevresine yerleşen beşinci birlik ise Sartlardı.³⁴⁴ Bu taksimat dördü bölünme ve merkezdeki oluşumu göstermesi açısından dikkate değerdir. Ayrıca Altın Orda'nın ardılı olan hanlıklardaki karaçibey başkanlığındaki yurt sisteminin Sibir Hanlığı'nda da var olduğunu göstermektedir.

1430'lu yılların başında Çingi-Tura şehrinin soyluları şu kabilelere mensuptu: Kongırat, Durman, Nayman, Kuşçu ve Uygur (muhtemelen Tubay ve Kurlaut kolları). Bu kabileler ve başka birçok kabile Şeybânî Devleti içerisinde yer alıyordu.³⁴⁵ Bu kabilelerin, en azından bir kısmının bu bölgede kalıp Sibir Hanlığı içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür. Zeki Velidî Togan da Ötemiş Hacı'nın

---

340 Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 403-404.

341 İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", s. 511.

342 Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 403.

343 *Atlas Tartarica*, s. 266.

344 *Atlas Tartarica*, s. 264.

345 *Atlas Tartarica*, s. 266.

Çengiz-Nâme'sine³⁴⁶ dayanarak Ebu'l Hayr Han'ın çağdaşı Mahmutek Hoca Han'ın Tura İli'nin temsilcileriyle birlikte Tümen Hanlığı'ndaki Selceut ve Kongirat kabilelerine karşı savaştığını bildirmektedir. Z. V. Togan; Kongirat, Nayman, Durman (Durben), Celâyir, Selceut kabilelerini "hâkim" kabileler olarak zikretmektedir.³⁴⁷

Sibir toplulukları yerleşikler, geyik çobanları ve göçebe olarak üçe ayrılmaktaydı. Yerleşik hayat sürenler, Ural ve Amur'dan başlayıp Sibiry'a'nın kuzeyindeki deniz kıyısına ulaşan geniş kıyı alanında yaşayan, ana geçim kaynağı balıkçılık olan topluluklardı. Geyik çobanları olarak tanımlanan grup, taygalarda ve ormanlık tundralarda yaşıyordu. Bu topluluklar geyik çobanlığının yanı sıra avcılık ve balıkçılıkla da uğraşıyorlardı. Göçebeler ise bozkırda ve ormanlık bozkırlarda yaşayan, büyük baş hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan topluluklardı.³⁴⁸ Sibir Hanlığı'nda yirmiden fazla şehir vardı. İsker ve Çingi-Tura'dan başka Kızıl-Tura, Karaçin, Taşatkan, Abalak, Tarhan Kale gibi şehirler kaynaklarda adı en fazla geçen şehirlerdir.³⁴⁹

Sibir Hanlığı ahalisi özellikle kürk ve deri ticareti olmak üzere ticaret, avcılık, balıkçılık, hayvancılık ve ziraatın yanında dokumacılık, demircilik, kuyumculuk gibi işlerle de uğraşmaktaydı. Nogaylar, Kazan Hanlığı, Rusya, Batı Çin ve Orta Asya ile ticarî ilişkileri olan hanlığın ihraç ettiği ürünlerin başında kürk, deri ve av kuşları gelmekteydi. Bunlardan başka balık, mamut dişleri, yün, bal, balmumu, orman ürünleri, kıymetli madenler vb. de ihraç ürünleri arasında bulunmaktaydı. Orta Asya'dan satın alınan kumaş, elbise, halı, süs eşyası, çeşitli ilaçlar gibi eşyalar ithal edilen mallar arasındaydı.³⁵⁰

Çin, İran ve Türkistan hanlıklarından gelen ticaret kervanları ülkeye ayrı bir önem kazandırıyordu. Doğu-batı-güney arasında bir köprü oluşturan Sibir Hanlığı, XVI. yüzyıl itibarıyla ekonomik bakımdan ileri bir düzeydeydi. Batı Sibiryalı tüccarlar

---

346 Ötemiş Hacı tarafından XVI. yüzyılda yazılan, Çengiz Han'dan başlayarak, devamında Cuci Han ve ardılları olan Altın Orda devleti hükümdarlarının tarihini anlatıldığı eser. Taşkent nüshası esas alınarak Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Yay. Haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009.

347 *Atlas Tartarica*, s. 266.

348 İlyas Topsakal, *a.g.e.*, s. 88.

349 İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", s. 511.

350 Serkan Acar, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 404; İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", s. 511.

Türkistan, İran ve Çin pazarlarının yanı sıra komşu göçebe halklar arasında da aktiftiler. Ruslar gelmeden önce düzgün işleyen bir ticaret sistemi vardı ve Sibiryâ halkının durumu bir bütün olarak düşünülduğünde Rusya'daki halkın durumundan çok daha iyi koşullardaydı. Sibiryâ'da Rusya'nın aksine kölelik yoktu; halkın kendine ait meraları, hayvanları ve av sahaları vardı.³⁵¹

Sibir Hanlığı ahalisi farklı dinlere mensuptu. Rus kroniklerinde “dinsiz” ya da “müşrik” olarak adlandırılan muhtelif Sibiryâ halkları Şamanlık, Kamlık (Tengri/Gök Tengri dini) ve İslâmiyet gibi dinlere inanıyorlardı. İslâmiyet diğer inançlara göre yeniydi. Şamanlık, Fin-Ugor ve diğer yerli kabileler arasında yaygınken Gök Tanrı dini göçebe Türklerde hâkim olan inançtı.³⁵² Yerli Türk dilli grupların önemli bir kesimi Müslümanlığı kabul etmişti. Bu konuda en önemli adım bahsettiğimiz üzere Küçüm Han zamanında atılmıştı, ancak Sibir Hanlığı bünyesinde yer alan Türk gruplarının önemli bir kısmı eski dinlerini terk etmemişti. XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında dahi Tobol-İrtiş Tatar gruplarından bazıları eski dinlerine tâbiydiler.³⁵³

1692'de Sibir coğrafyasından geçen Batılı bir tüccar-diplomat “Vogul Tatarları” olarak adlandırdığı Fin-Ugor Mansaların inançlarıyla ilgili şunları söylemektedir: *“Onlara dedim ki, artık İsa'ya dünyanın kurtarıcısı olarak kabullenip din değiştirmenin (yani Hıristiyan olmanın) zamanı gelmiştir. Bu dine girin ve sadece bu dünyanızı değil, ebedî yaşamınızı güvence altına alın. Bunun üzerine bana şöyle dediler: Bu dünyadaki kurtuluşumuz konusunda kendi gözlerimizle her gün bir sürü yoksul Rus görüyoruz; onlar Hıristiyanlığa inanmalarına rağmen yiyecek bir parça kuru ekmek bulmakta zorlanıyorlar. Ebedî kurtuluş hususuna gelince, bu hususta atalarımızın dinine daha çok güveniyoruz; dolayısıyla biz iyi de olsa kötü de olsa atalarımızın inancına göre yaşayacak ve onların inancına göre öleceğiz.”*³⁵⁴ Sibir halkı bu tür düşüncelere sahip olsa da Rusların bölgeyi ele geçirip buraya yerleşmelerinden sonra her ne kadar Türkler diğer halklara nazaran en dirençli tepkiyi verseler de maruz kaldıkları yoğun Hıristiyanlaştırma politikasından dolayı eski inançlarını büyük ölçüde devam ettiremediler.

---

351 G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 238.

352 G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 239.

353 N. A. Tomilov, *a.g.e.*, s. 203.

354 G. Ahmetcan Asena, *a.g.e.*, s. 239-240.

SONUÇ

Türk tarihi açısından çok önemli bir coğrafya olan Sibirya'da yapılan arkeolojik çalışmalar erken dönem Türk tarihinin aydınlatılması açısından büyük önem arz etmektedir. Günümüze kadar yapılan çalışmalar bu coğrafyada tarih öncesi çağlardan itibaren Türklerin var olduğunu açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Günümüzde Rusya sınırları içerisinde kalan bu eşsiz ve büyük coğrafya uzun dönemler boyunca muhtelif Türk boy ve devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır.

X. yüzyıl sonrası Türk tarihinin ağırlık merkezi Ön Asya'ya kayınca Türk toplulukları arasında kopukluklar meydana gelmeye başladı. Bütün dünya tarihini değiştiren Moğol seferlerinin Türk tarihine de etkisi büyük oldu. Güney Sibirya'daki Türk kökenli topluluklar akrabalarından uzak kaldılar.

Çengiz Han henüz hayattayken imparatorluğunun topraklarını büyük Moğol hanına bağlı kalmak şartıyla oğulları arasında paylaştırmıştı. Kuzeybatı Asya, Güneybatı Sibirya ve İdil Bulgar Devleti toprakları Cuci'nin payına düştü. Cuci çok geçmeden ölünce onun oğlu Batu Han önderliğinde geniş bir sahada Altın Orda Devleti kuruldu. Sibirya toprakları da böylece Altın Orda Devleti içerisinde yer aldı.

Edigey Mirza'nın ölümüyle Altın Orda Devleti parçalanma sürecine girdi ve Altın Orda coğrafyasında yeni uluslar ortaya çıktı. Altın Orda coğrafyasında Kazan, Kırım, Kasım ve Astarhan hanlıkları ile Nogay Ordası kuruldu. Yine Altın Orda'dan ayrılan bir grup Orta Asya'ya göç ederek burada Kazak ve Buhara hanlıklarını kurdular. Altın Orda coğrafyasında kurulan hanlıklardan biri de Sibir Hanlığı'dır.

Kaynaklarda Tümen Hanlığı adıyla da görebileceğimiz Sibir Hanlığı'nın coğrafyası Tura, Tobol ve İşim ırmakları arasındaki topraklarla birlikte İrtiş Irmağı ve Baraba bozkırları bölgesini de kapsamaktaydı. Hanlığın kuruluş ve kurucusu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Dönem olarak bağımsız bir oluşumdan bahsedilemese de Taybuga Han zamanında siyasî bir teşekkül olarak Tümen Hanlığı'nın varlığından söz etmek mümkündür.

Diğer hanlıklarda olduğu gibi Sibir Hanlığı'nda da farklı sülaleler hüküm sürmüştür. Taybugaoğulları ve Şeybânîoğulları hanlığa hâkim olan soylardı. Şeybânî soyuna mensup İbak Han ve Küçüm Han, hanlık tarihinde öne çıkan isimlerdir. Kısa bir dönem hüküm sürmesine rağmen İbak Han dönemi, Sibir Hanlığı'nın ilk defa

bağımsız bir devlet olarak kabul edilmesi açısından önemlidir. Bu yüzden onun hâkimiyetinin başlangıcı olan 1464 yılını hanlığın kuruluş tarihi olarak kabul eden görüşler mevcuttur.

Sibir Hanlığı tarihinde, hanlığın hâkim olduğu coğrafyada İslâm dinini yayması açısından Küçüm Han, çok önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte Küçüm Han'ın 35 yıllık (1563-1598) hâkimiyet döneminde, uzun bir döneme yayılan Ruslarla mücadelesi ve bu mücadelede göstermiş olduğu büyük direnç, hanlık tarihindeki önemini vurgulayan bir diğer unsurdur.

1552 yılında Kazan Hanlığı'nın, ardından 1556'da Astarhan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile Sibir Hanlığı zor bir sürece, yâni bir anlamda yıkılış sürecine de girmiş oldu. Çünkü Kazan ve Astarhan hanlıklarının yıkılmasından sonra benzersiz doğal kaynaklarıyla Sibiry coğrafyasının yolu artık Ruslara açılmış durumdaydı.

Sibiry tarihinde ve Rusların Sibiry'yi ele geçirmesinde Stroganov ailesi ilk akla gelen isimlerden biridir. Perm bölgesinde büyük topraklara sahip olan Stroganovlar, başta kürk olmak üzere Batı Sibiry'nin doğal zenginliklerine göz diktiler. IV. İvan, Stroganovları Sibiry'ya kadar yetkilendirdi ve onlara sınırlarda kaleler inşa etme iznini verdi. Stroganovlar kale inşasının yanında bölgede şehirler de kurdular. Kama boyları ve Uralların civarında kurulan bu şehirler zamanla Rusya'nın en zengin şehirleri hâline geldi.

Sibiry'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesinde en önemli unsurlardan biri olan Yermak'ın da mensubu olduğu Kozaklar, Don ve Volga ırmakları boylarında haydutluk yapan eşkıya çeteleriydi. Rus tüccarlar ve Rus Hükûmeti Kozaklardan çok büyük zararlar görmekteydi. Stroganovlar bu dönemde çekindikleri Kozak Atamanı Yermak'ın kuvvetlerini silahlandırarak güçlendirdiler. Yermak'ın avantajı ateşli silahlara sahip olmayan, sadece ok, yay ve mızraklarla savaşabilen bir düşmana tüfeklerle saldırmasından kaynaklanıyordu. Buna rağmen Yermak ile bölge halkları arasında çetin mücadeleler yaşandı. İki güç arasındaki mücadelenin başlangıcında bazen Sibirliler bazen de Kozaklar üstünlük sağladılar. Ancak ilerleyen dönemlerde Sibirliler Kozakları geri püskürtmeyi başaramadılar. Küçüm Han yenilgiler alıp çekildikçe Batı Sibiry Ruslar için yerleşime müsait hâle geliyordu. Bölgede önce

Rus askerî garnizonları oluşturuldu. Daha sonra köylüler ve zanaatkârlar yerleştirilip ziraat yapmaları istendi, birçok gönüllü aile ele geçirilen topraklara yerleştirildi.

Ruslar ele geçirdikleri yerleri elde tutmak için Küçüm Han'ın hâkimiyetine tamamen son vermek ve onu yok etmeleri gerektiğini biliyorlardı. Rusların art arda yaptığı seferlerden sonra Sibirliler tamamen dağıldılar, aralarında herhangi bir birlik de kalmadı. 20 Ağustos 1598'deki Rus saldırısı Küçüm Han'ın ve Sibir Hanlığı'nın sonunu getirdi.

Tobolsk şehrinin kuruluşu ve Sibir Hanlığı'nın sona ermesinden sonra Batı Sibiry'a'nın Ruslar tarafından ele geçirilişi hızla tamamlandı. Ateşli silahlar ve diğer yeni teknolojik imkânlarla sahip olmayan Sibirliler, Kozaklarla baş edebilecek durumda değildi. Ruslar böylelikle 66 yılda Pasifik kıyısına ulaşmayı başardılar.

Sibir Hanlığı'nın askerî anlamda başarısızlığa uğramasının birçok sebebi vardı. Bunlardan birincisi askerî teknoloji bakımından Kozaklar karşısında yetersiz kalınmasıdır. Kozaklar devrin en modern ateşli silahlarına sahiptiler. Maddi anlamda Rus hükûmeti tarafından destekleniyorlardı. Oysa Sibir kuvvetlerinin silahları ok ve yaydan ibaretti. Şehirlerini top saldırılarına karşı koruyacak güçleri yoktu. Aynı şekilde Rus kalelerini ele geçirebilecek silah ve tecrübeleri de mevcut değildi. Asker sayısı bakımından da yetersizdiler. Başlangıçta öncü olarak bölgeye gönderilen Kozaklardı, ancak sonraki dönemlerde Rus devleti ve ordusu bütün imkan ve stratejileriyle bölgedeydi.

Sibir Hanlığı açısından bakıldığında, geniş bir coğrafyayı sınırlı sayıda askerle muhafaza etmek mümkün değildi. Hanlık içinde birlik sağlanmış değildi. Ruslar hanlık içindeki farklı boy ve etnik unsurları birbirlerine ve merkezî otoriteye karşı kıskırtarak güçlü bir yapı oluşmasını engelliyorlar, var olan çatışmaları körüklüyorlar, çeşitli vaatlerde bulunarak muhtelif grupları kendi taraflarına çekip “böl ve yönet” politikasını sistemli bir şekilde uyguluyorlardı.

Ruslar Sibiry'a'yı ele geçirirken ırmak kıyılarına kaleler inşa ederek ilerlediler. Zamanla bu yerleşim ağı bütün Sibiry'a'ya yayıldı, büyük şehirler kuruldu. İklim ve ulaşım şartlarının zorluğuna çareler üretildi. Suyolları kullanılmaya başlandı, Sibiry'a ırmakları üzerinde buharlı gemiler ile ulaşım sağlandı. Suyolları ile birlikte karayolları ve demiryolları inşa edildi. Sibiry'a'dan Avrupa Rusyası'na bir “Kürk Yolu” oluşturularak kârlı bir kürk ticaret tekeli ile Sibiry'a'nın kaynakları Rus

Devleti'ne aktarıldı. Bu açıdan baktığımızda Rusya Devleti'nin inşasında ve güçlenmesinde, hatta bugünkü Rusya'nın bile gücünün arkasında Sibirya coğrafyasının eşsiz doğal kaynakları yatmaktadır.

Rusya, XVI. yüzyılda coğrafi yakınlığı ve ilk anda kürkün cazibesine kapılarak bölgeye ilgi göstermişse de zamanla Sibirya'nın sadece kürkten ibaret olmadığı ve çok önemli bir coğrafya olduğu anlaşılmıştır. Sibir Hanlığı'nın yıkılışı ve ardından bütün Sibirya'nın ele geçirilişi Rusya tarihinde bu anlamda bir dönüm noktasıdır.

Sibir Hanlığı, Türk tarih yazımında Altın Orda Devleti'nin parçalanmasından sonra kurulan hanlıklar başlığı altında incelenmektedir. Maalesef çok fazla bilgi içermeyen, ayrıntıya yer verilmeyen birkaç sayfalık anlatımlarla tarih kitaplarında kendine yer bulabilmektedir. Müstakil bir çalışma hâlen mevcut değildir. Türkiye'ye çok uzak bir coğrafya oluşu ve Soğuk Savaş döneminde Rusça kaynaklara ulaşmanın imkansızlığı bu duruma sebep olarak gösterilebilir, ancak diğer hanlıklara nazaran yeterli ilgiyi görmediği de bir gerçektir. Bu alanda çalışmaların arttırılması, döneme ait karanlıkta kalan soruların aydınlatılması, kaynak sıkıntısının giderilmesi ve bu manada genç tarihçilerin bu konuda yönlendirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Acar, Kezban (2014), *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınevi, İstanbul.

Acar, Serkan (2003), "Astarhan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul, s. 767-780.

Acar, Serkan (2003), "Kazan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul, s. 685-724.

Acar, Serkan (2003), "Sibir Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul, s. 781-798.

Acar, Serkan (2008), *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Acar, Serkan (2016), "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 388-406.

Alpargu, Mehmet (2007), *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul.

Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler (1941), Haz. W. D. Tiesenhausen, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul.

Arat, Reşid Rahmetî (1977), "Küçüm Han", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 1071-1074.

Asena, G. Ahmetcan (2014), *Sibirya-Batı Türkistan / İpek Yolu – 2*, Pan Yayıncılık, İstanbul.

Atasoy, Emin (2012), "Saha (Yakutistan), Tıva, Hakasya ve Altay Cumhuriyetlerinin Demografik ve Ekonomik Verilerinin Analizi", *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar, Türkiye ile İlişkiler, Avrasya'da Yeniden Çizilen Sınırlar, İnşa Edilen Kimlikler Projesi*, III. Kitap, Ed. Erhan Büyükkakıncı-Eyüp Bacanlı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 711-759.

Atlas Tartarica (2017), Çev. İlyas Kemaloğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul.

Atlasî, Hadi (2016), *Sibir Tarihi*, Çev. Eser Havare, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Bacanlı, Eyüp (2013), "Son Yirmi Yılda Sibirya'daki Türk Halkların Dil Durumları", *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Ed. Hasan Celâl Güzel - Bilgehan Atsız Gökdağ, S. 54, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, s. 2077-2091.

- Barthold, V. V. (2013), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Barthold, W. (1978), “Sibir ve İbir”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 585.
- Baskakov, N. A. (1997), *Türk Kökenli Rus Soyadları*, Çev. Samir Kâzımoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Baştav, Şerif (1941), “Sabir Türkleri”, *Bellekten*, C. V, S. 17-18, s. 53-99.
- Budak, Mustafa (1994), “Ebülhayr Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 325-326.
- Defterdâr Seyfî Çelebi (2014), *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Yay. Haz. Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Doğan, Orhan (2002), “Küçüm Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 532-533.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han (2010), *Türk'ün Soyağacı / Türk Şeceresi*, Çev. Rıza Nur, Sad. Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Golden, Peter B. (2011), “Sibir”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Çev. Serkan Acar, S.11/1, s. 181-184.
- Golden, Peter B. (2017), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Gündoğdu, Abdullah (2002), “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 1046-1066.
- Halikov, A. H. (1995), *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, Çev. Mustafa Öner, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Halikov, Alfred (2007), “Altın Orda Devleti Tarihi”, *Avrasya Fatihleri Tatarlar*, Haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 71-78.
- Hosking, Geoffrey (2006), *Rusya ve Ruslar*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Hudyakov, Mihail (2009), *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshakî, Haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İnalcık, Halil (1999), “Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 25-36.
- İnan, Abdülkadir (1968), “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı”, *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, s. 332-338.
- İsakov, Abdrasul (2017) *Moğol-Kırgız İlişkileri (IX.-XV. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Kafalı, Mustafa (2005), *Makaleler 1*, Yay. Haz. Semih Yalçın – Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara.

Kafalı, Mustafa (2009), *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Kafesoğlu, İbrahim (1997), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, 15. Basım, İstanbul.

Kamalov, İlyas (2007), “Tatar Prensesi Süyümbike ve Kazan'ın Ruslar Tarafından Ele Geçirilişi”, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, Haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s.135-152.

Kamalov, İlyas (2007), “Toktamış Han ve Altın Orda'nın Parçalanmasındaki İlk Adımlar”, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, Haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 101-106.

Kamalov, İlyas (2009), *Altın Orda ve Rusya / Rusya Üzerindeki Türk – Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Katanov, N. F. (2004), *Türk Kabileleri Arasında*, Çev. Attila Bağcı, Kömen Yayınları, Konya.

Kemaloğlu, İlyas (2014), “Sibirya ve Kafkasya'daki Özerk Cumhuriyetler ve Doğu Türkistan”, Ed. Ahmet Kanlıdere - İlyas Kemaloğlu, *Çağdaş Türk Dünyası*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, s. 240-259.

Kemaloğlu, İlyas (2015), *Rusların Gözüyle Türkler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Kemaloğlu, İlyas (2016), “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı / Çengizogulları*, Haz. Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 98-149.

Kemaloğlu, İlyas (2016), “Altın Orda Devleti ve Takipçileri”, *Orta Asya Türk Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2016, s. 94-119.

Klyashtorny, S. G. – Sultanov, T. İ. (2013), *Türkün Üç Bin Yılı Kazakistan*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

Kurat, Akdes Nimet – Temir, Ahmet (2001), “Sibir (Sibirya) Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C. I, 3. Baskı, Ankara, s. 586-604.

Kurat, Akdes Nimet (1948), *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Kurat, Akdes Nimet (1972), *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Kurat, Akdes Nimet (2002), “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 756-774.

Kurat, Akdes Nimet (2015), *Makaleler I-II-III*, Haz. Nihat Yazılıtaş - Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Kuzeyev, R. G. (2013), *İtil-Ural Türkleri*, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Lincoln, W. Bruce (1994), “Vahşi Batı” *Sibirya ve Ruslar*, Çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul.
- Macit, Abdulkadir (2016), *Şeybânî Özbek Hanlığı*, Nobel Kitap, Ankara.
- Madariaga, Isabel De (2012), *Korkunç İvan*, Çev. Emin Tanrıyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Moğolların Gizli Tarihi* (1995), Çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ötemiş Hacı (2009), *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özdemir, Burcu (2017), “Aleksandr Nikolayeviç Radişçev ve Sibirya’nın İlhakı Üzerine Kısa Bir Anlatı İsimli Çalışması Hakkında”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 2, İstanbul, s. 363-375.
- Öztürk, Yücel (2003), “Kırım Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay – Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul, s. 625-684.
- Öztürk, Yücel (2004), *Özü’den Tuna’ya Kazaklar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Radloff, W. (1994), *Sibirya’dan*, Çev. Ahmet Temir, C. I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Rahimzyanov, Bulat (2016), “Kasım Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı / Çengizogulları*, Çev. Abdrasul İsakov, Haz. Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul, s. 285-319.
- Rasonyi, Laszlo (1996), *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Riasanovsky, Nicholas V. - Steinberg (2014), Mark D. , *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, Çev. Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Rizaeddin Fahreddin (2003), *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Notlandırarak Çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Rusça Büyük Sözlük* (2008), Haz. Gakilya Kamaletdinova-Galena Stoletneya-Ali Bayram-Birsen Çankaya, Fono Yayınları, İstanbul.
- Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi* (2011), Haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Saray, Mehmet (1991), “Astarhan Hanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, s. 505.
- Schiltberger, Johannes (1995), *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, 3. Basım, İstanbul.

“Sibirya Tatar Türkleri”, *Türk Dünyası Kültür Atlası - Türk Devlet ve Toplulukları*, Yay. Haz. Ahmet Taşağıl - Aydın Usta, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 85-90.

Staden, Heinrich Von (2016), *Korkunç İvan Zamanında Rusya*, Tercüme ve Notlandırma: Serkan Acar-Gülşah Hasgüçmen, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

Şahin, Leysen (2002), “Sibirya Türk Toplulukları Tarihi”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 1255-1269.

Şen, Mesut (1997), “Sibirya İsminin Menşei Üzerine”, *Sibirya Araştırmaları*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Kitapçılık, İstanbul, s. 11-17.

Taşağıl, Ahmet (2013), “Sibirya Türkleri: Kısa Bir Bakış”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Ed. Hasan Celâl Güzel - Bilgehan Atsız Gökdağ, S. 54, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, s. 2073-2076.

Taşağıl, Ahmet (2014), *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Togan, Zeki Velidî (1981), *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul.

Togan, A. Zeki Velidi (2019), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Tomilov N. A. (2013), *Batı Sibirya Türkleri*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

Topsakal, İlyas (2017), *Sibirya Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Uslu, Emine (2011), *Sibir Hanlığı'nın Kuruluşu Gelişimi ve Yıkılışı*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.

Ünal, Fatih (2015), “Çarlık Döneminde Rusların Sibirya Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, s. 613-647.

Vernadsky, George (2007), *Moğollar ve Ruslar*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul.

Vernadsky, George (2011), *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul (2. Baskı).

Yakubovskiy, A. Yu. (2000), *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Yıldız, Mustafa (2016), *Nogay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Edige*, Kömen Yayınları, İstanbul.

Yılmaz, Mehmet (2013), *Çağdaş Türk Dünyası Tarihi*, Palet Yayınları, Konya.

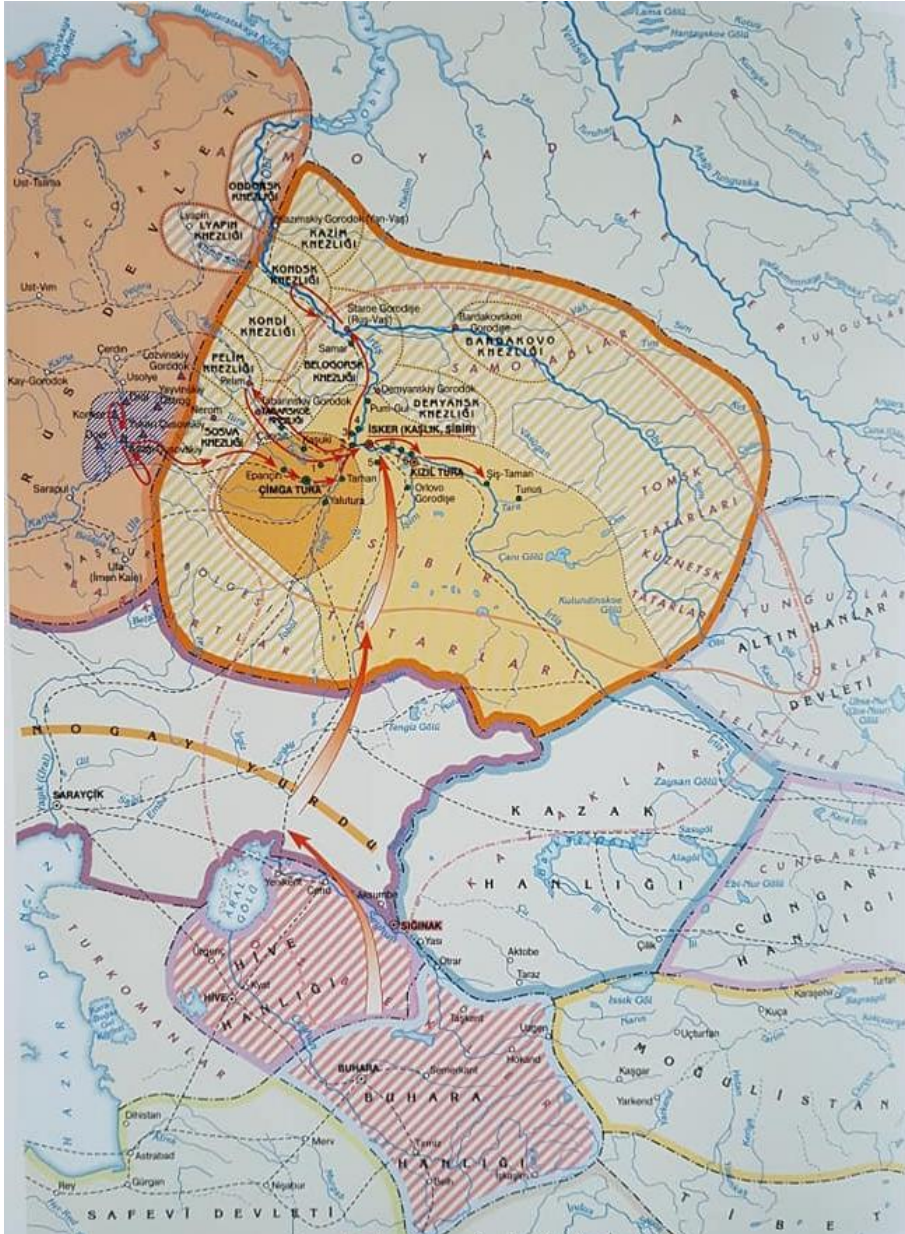
Zaitsev, İlya V. (2002), “Sibir Hanlığı”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 812-826.

Zaitsev, İlya V. (2002), “Astrahan Hanlığı”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 787-799.

Zaytsev, İlya V. (2012), “Defterdar Seyfi Çelebi’nin Kozmografyasında Sibir Hanlığı’nın Tasviri (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, Çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/I, s. 495-502.

Zaytsev, İlya (2016), “Astarhan Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı / Çengizoğulları*, Çev. İlyas Kemaloğlu Haz. Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 373- 387.

EKLER

EK-A

Harita 1: Sibir Hanlığı³⁵⁵

EK-B

Resim 1: Yermak Timofeeviç³⁵⁶

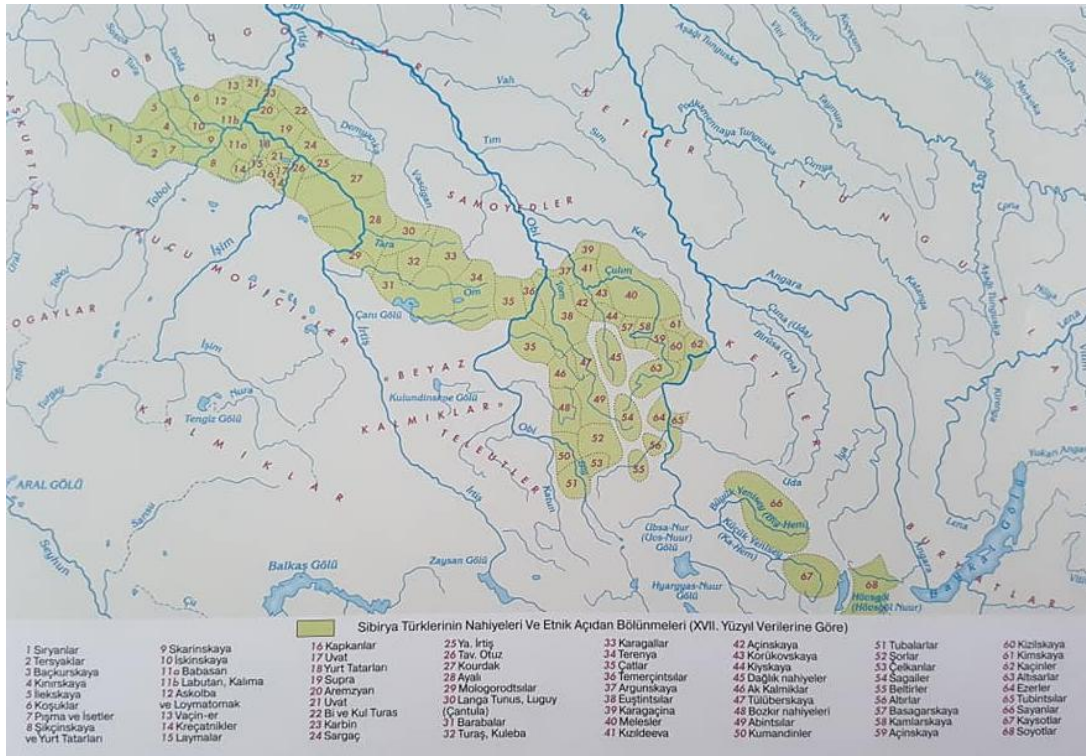
EK-C

Resim 2: Yermak'ın Sibirya'yı Ele Geçirışı³⁵⁷

---

356 <http://www.varvar.ru/arhiv/gallery/parsuna/ermak/ermak1.html>

357 *Atlas Tartarica*, s. 263.

EK-D

Harita 2: Sibırya Tatarlarının Yaşadıkları Nahiyeler XVII. Yüzyıl³⁵⁸

ÖZGEÇMİŞ

Ayten Çelebi 27.11.1972 tarihinde İstanbul, Eyüp'te doğdu. İlkokulu İslâmbey İlkokulu'nda, ortaokulu Ebussuut Ortaokulu'nda okuduktan sonra 1989'da Pertevniyal Lisesi'nden mezun oldu. 1990 yılında başladığı İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat (İng.) Bölümü'ndeki eğitimini yarım bıraktı. 2006-2010 yıllarında İstanbul Bilim Üniversitesi Florence Nightingale Hastanesi Hemşirelik Yüksekokulu Hemşirelik Bölümü'nde eğitim gördü. Kısa bir süre hemşirelik yaptıktan sonra farklı bir alanda eğitim almaya karar verdi.

2011 yılında girdiği Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü 2015'te bitirdi. Aynı yıl Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. Aynı üniversitenin Eğitim Bilimleri Bölümü'nde 2015-2016 öğretim yılı Pedagojik Formasyon Eğitimi Sertifika Programı'nı tamamladı. 2016 yılında İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne başladı, bir yıl süreyle hazırlık sınıfında okudu. Orta derecede İngilizce ve Rusça bilmektedir.